

KÖNYVTÁRI FÜZETEK

3. SZ.

SZERKESZTI KÓHALMI BÉLA

3. SZ.

KACZIÁNY GÉZA A MAGYAR MÉMOIRE-IRODALOM 1848-TÓL 1914-IG

BALLAGI ALADÁR ELŐSZAVÁVAL

BUDAPEST, 1917

Ára 6 korona

Könyvtári Füzetek

cimmel ime megindult egy vállalat azzal a céllal, hogy *a magyar könyvtárosok és könyvgyűjtők kezébe régóta nélkülözött szerszámokat adjon*. Ennek a sorozatnak — noha tartja a kapcsolatot a *Könyvtári Szemlével*, melytől született — füzetek között olyan tanulmányok is meg fognak jelenni, melyek nem a Könyvtári Szemlében láttak napvilágot. Programjából mutatóba álljon itt néhány készülő tanulmány címe:

2. szám. Magyar nyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században.

Irta Gárdonyi Albert.

(Sajtó alatt.)

Hogyan rendezzünk be könyvtárat

— Könyvtári beszerzési források jegyzéke, Építő- és bebutorzási tervek és költségszámítások könyvtár típusok szerint, —

Irja Madzsar József.

Vezérfonal szegény könyvkedvelők számára

— Olcsó és szép magyar- és idegennyelvű irodalom jegyzéke. —

A könyvválogatás elvei a nyilvános könyvtárak szempontjából

Irja Dienes László.

Mit olvassanak a szülők?

Könyvtári műkifejezések szótára

Többek közreműködésével szerkeszti

Madzsar József.

Tudomány és szépirodalom

— Kisérlet egy szépirodalmi tárgyi katalógus megalkotására. —

A budapesti könyvtárakban található könyvtártani és bibliofil kézikönyvek és folyóiratok.

A tizedes osztályozás

(Decimal classification) ismertetése és rövidített táblázata.

KÖNYVTÁRI FÜZETEK

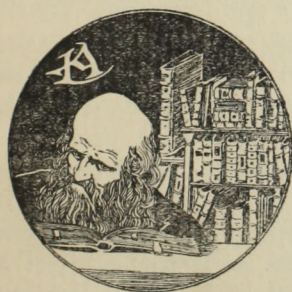
3. SZ.

SZERKESZTI KÖHALMI BÉLA

3. SZ.

KACZIÁNY GÉZA A MAGYAR MÉMOIRE-IRODALOM 1848-TÓL 1914-IG

BALLAGI ALADÁR ELŐSZAVÁVAL

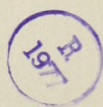
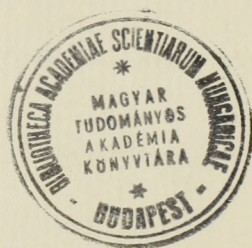

BUDAPEST, 1917

KIADJA LANTOS A. KÖNYVKIADÓHIVATALA,
MEHMED SZULTÁN-UT (MUZEUM-KÖRUT) 3.

173932

Előszó.

Dr. Kacziány Géza barátom egy munkás életen át foglalkozott behatóan 1848/49-iki szabadságharcunk történetével. Attanulmányozta e célból nemcsak a hazai összes hozzáférhető forrásokat, hanem figyelemmel kísérve a külföldi könyvpiacra került könyveket, apró nyomtatványokat, röpiratokat és folyóiratokat, azokat meghozatta, összegyűjtötte és nagyrészt föl is dolgozta. Így szerzett nagybecsű gyűjteménye, mely nem kevesebb mint 2300 munkából állott, jelenleg a kolozsvári Egyetem könyvtárának szakemberek előtt méltán nagyrabecsült tulajdona.

Csakis is tanulmányok után, melyekben a külföldi kapcsolatok is kellő figyelemben részesültek, volt lehetséges létrehoznia t. barátomnak azt a minden izében eredeti, a tárgy teljes ismeretére valló és meglepően nagy számban feltárt forrás-tanulmányt, mely hivatva van arra, hogy nemzeti történelmünk legdicsebb időszakáról s az azt követő kor kűtfői felől tájékoztassa a szakembereket.

»A magyar mémoire-irodalom 1848-tól 1913-ig« egyuttal jubiláris műve is a szerzőnek, ki tudományos írói pályájának e művel ért el 40 éves fordulójára, amennyiben legelső tudományos műve 1877-ben jelent meg, egy jogi kérdést tárgyaló röpirat alakjában, melyen a szerző teljes neve olvasható. Addig megjelent, névvel jelzett vagy névtelenül kiadott cikkeit nem számítja föllépő műnek s nem azoktól keltezi írói pályáját. Negyven év küzdelme esik a két mű közé, hazai történelemírásunkat néhány becses dolgozattal gazdagítva, melyek egyaránt vallanak a kutató, mint a földolgozó történészre. Elég e részben »Swift Jonathan és kora«, »Magyar Vértanúk Könyve«, »Metternich és kora« és legutobbi, »Görgei« című nagy tanulmányaira hivatkoznom, melyekben mindkét tulajdonsága szembeszökőleg érvényesül. Ezek teszik kiválóvá jelen dolgozatát is, mely a magyar történetírással foglalkozóknak rendkívüli szolgálatokat tehet.

Budapest, 1917. március 15-én.

BALLAGI ALADAR.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
Emlékirat, önéletrajz, napló	5
1. A hadvezérek	10
2. A többi katona	16
3. Államférfiak és politikusok.....	38
4. A március előtti írók	51
5. Március utáni események	56
6. Államfogyók és fogolynők.....	63
7. Az emigránsok és a legujabb kor	66
8. Akadémikusok mint emlékirók	78
9. Papok mint emlékirók	82
10. Művészek mint emlékirók	84
Névmutató	91

Emlékirat, önéletrajz, napló.

E három faját az egyéni történetírásnak vettem bele művem keretébe, mely a magyar mémoires-irodalmat a szabadságharctól a világháború kezdetéig tárgyalja. Nemi tekintetben talán ki is bővítettem a »mémoire« fogalmát azzal, hogy e két utóbbi fajnak is helyet adtam művemben, azonban az emlékirat voltaképpen nem más, mint az önéletrajz egy neme, épugy a napló meg nem más, mint önéletrajz. A három tehát voltaképpen egy műfaj, az egyéni történetírás három alfaja. Személyes élmények, — ezek képezik alapját tehát a mémoiresnak s ez alapon bővítettem ki tárgyalásom körét, midőn a nem emlékirat céljával írott, de a személyes élményen alapuló művek némelyikét is besoroztam az emlékiratok közé, mint pl. Horváth Mihálynak két dolgozatát, de különösen a »Függetlenségi Harc Története« címűt. A harcnak, mint a II. alkotmányos ministerium kultusministere egyik közreműködője volt s így az általa is eszközölt intézkedésekről, mint azok forrása beszélhet. Ugyanez eset forog itt fönn, mint Lamartinenál, ki az 1848-iki francia forradalom eseményeit irván meg, saját személyéről mindig harmadik személyben beszél, de könyvének nincs oly lapja, mely ne Lamartineről szólna. E mű tehát a legteljesebb értelemben vett mémoires, mint forrásmű igen használható, tárgyilagos történelemnek azonban senki sem fogja elismerni, mert csak egy személy körül forog elbeszélése, ki ugyan sokat tett akkor, de nem mindent s kivüle még mások igen sokat, sőt jóval többet tettek, mint ő. Lamartine azonban csak magát látta az egész mozgalomban s történelmet akart írni s megírta »Lamartine történelmét a francia forradalomban«.

Viszont igen sok más dolgot kizártam az emlékirat fogalmából, holott személyes élményeket tartalmaznak. Ilyenek a csupán helyreigazító közlemények, melyek egyik-másik dolgozat té-

ves állításait korrigálják a szerző saját tapasztalatai alapján. Ezek száma igazán nagy, — elég csak Petőfi eltűnésének irodalmára hivatkoznom, hol legalább húsz egyén igazította helyre, vagy legalább akarta helyreigazítani ennek vagy annak az írónak állítását, ki Petőfit a segesvári csatában utoljára látta. Lehetnek ezek becses följegyzések, egyes adatok, miknek a történész hasznát veszi, de melyeket az emlékirat fogalma alá mégsem foglalhattam. Hisz egyik célomat, hogy a magyar memoireirodaloni gazdag voltáról meggyőzzem az olvasó-közönséget, így s elértem, midőn 240 emlékirat, önéletrajz és napló létezéséről számolok be, holott eddig az volt a köztudat, hogy alig 20, legfeljebb 30 e nemű munka van irodalmunkban. Még az úgynevezett szakemberek is csak »emlékiratokban igen szegény irodalmunkról« emlékeztek meg és Szilágyi Dezsőnek tulajdonítanak egy mondást, mely szerint a forradalomban szerepelt egyének igen lusták voltak, mert Kossuthon kívül egyik sem hagyott memoireokat. Legyen itt 200 írónak működése megvédve, kik mindegyike legalább egy művel szerepel, kezdve a legmagasabb állásútól, az ország volt kormányzójától egy egyszerű szabólegényig, a magyar Silvio Pellicoig, Szamosi Józsefig, kit esztelen gyanúért sanyargattak évekig oszták börtönben csak azért, mert szintén szabólegény volt, mint Libényi János és Bécsben élt akkor, mikor Libényi merényletét elkövette a fiatal császár ellen. Tehát irtak, irnak és fognak írni a magyar szereplők emlékiratokat. Írtak a XVII. században is, midőn csak erdélyi naplóíró vagy hatvan dolgozott, írtak a XVIII. században is, nemcsak Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen és Kazinczy Ferenc, írtak a XIX. század első felében, nemcsak Kölcsey Ferenc és Déryné, de irnak a XX. században is s a magyar történelemírás nem fog panaszkodni a miatt, hogy nincs elég forrásmű rendelkezésére.

Hát még ha nem semmisítenék meg szándékosan az igazság kiderítésére irányuló törekvéseket, legtöbbszörre szolgáléklúségból vagy politikai okokból. Erről sokat beszélhetnék alkalmilag. Pótolhatlan veszteségeket szenvedett e miatt a magyar történelemírás. Hát ha ki tudnók adni mind legalább a kéziratban heverő műveket! Persze ez a dús javadalmazású Akadémia kötelessége volna, mert magánkiadó e kockázatot nem vállalhatja. Az Akadémiát azonban untig ismert politikai pártállása akadályozza meg abban, hogy a történelmi tudományokkal foglalkozzék s ameny-

nyiben foglalkozik, az nemzeti multunk nagy alakjainak, kiválólag Rákóczinak csakis szégyenletes színben föltüntetéseire irányuló törekvés. A leginkább hivatott testületről tehát nem beszélhetünk, de azért mégis reménylem, hogy művem talán eljut valamikor olyan valaki kezébe, ki tisztességes úton szerzett vagyona egy részét arra fogja fordítani, hogy a magyar mémoiresok kiadását lehetővé tegye, mint Tomory Anasztáz egykor a magyar Shakspere létrejöttét. Ez művemnek másik célja, — a harmadik pedig az, hogy a történelembúvárnak megkönnyítsem munkáját, ha a magyar forradalom eseményeit akarja tárgyalni. Utmutatást erre hiába várna Egyetemünk magyar történelemtanáraitól!

Művem első kidolgozása eredetileg egykori tanítványom, Kőhalmi Béla fővárosi könyvtártiszt szerkesztésében megjelenő »Könyvtári Szemle« hasábjain hat közleményben látott nyomdafestéket. Régebben is irtam már e tárgyról, de rendszeresen csak e kis szaklap számára dolgoztam ki a magyar mémoiresirodalom monografiáját s hat közleményben közre bocsátottam. Nem azért, mintha azt reméltem volna, hogy művemmel az Akadémia bármely jutalmát megnyerném, (ezt az Akadémiával szemben nagyon is ismert álláspontom kizárja), de hogy az Akadémia útján az érdeklődők tudomást vegyenek e dolgozat létezéséről, figyelmeztettem rá az Akadémiát, a mű becsatolása nélkül. Az 1916-iki Nagyjutalomról és Marczibányi mellékjutalomról szóló jelentés másfélszáz történelmi publikációról emlékezik meg, de ezek szerzői közül egyetlen egy sem tartotta érdemesnek azt, hogy művét az Akadémiának pályázatra beküldje! A sok közül is én voltam az egyetlen szerző, ki művére az Akadémiát figyelmeztette. Ily távol áll a magyar Akadémia a közélettől és a tudományos világtól.

Az Akadémiai jelentés így emlékezik meg dolgozatomról, a bírálat első helyén:

»Az ügyrendben megállapított határidő elmultával egy beadvány tétellett át a bizottsághoz a főtitkári hivatal részéről, mint a nagyjutalomra pályázó. A beadvány minden melléklet nélkül érkezett, beadta dr. Kacziány Géza, aki három művét jelöli meg, melyekkel a jutalmak valamelyikére pályázik. Ezek: 1. Metternich és kora. Történelmi tanulmány, amely a Politikai Magyarország II. kötetében jelent meg (17—64. lap, Budapest, 1913.) 2. A magyar mémoires-

irodalom. Megjelent a Könyvtári Szemle 1913. és 1914. évfolyamaiban. 3. Görgei. Történelmi tanulmány. Budapest, 1915. amely eredetileg a Magyarország c. politikai napilapban jelent meg és amelyet szerző beadványában történelmi lélekrajznak nevez. E három munka közül a bizottság figyelemre méltónak csak a magyar mémoire-irodalomról szólót találta. Azzal a közkeletű felfogással szemben, hogy a magyar mémoire-irodalom alig két tucatnyi ilyenfajta munkát mutathat fel, kimutatja, hogy ez az irodalom korántsem így sovány, sőt ellenkezőleg, úgy számra, mint belső tartalomra nézve rendkívül sok értékes művet vallhat magáénak, amelyek között akad nem egy olyan is, amelynek létezéséről vagy nem volt tudomásunk, vagy csak szűkebb körök előtt voltak ismeretesek. A már nyomtatásban megjelent mémoireoknak pontos bibliographiai indicatioja is bennfoglaltatik a tanulmányban, a kiadatlanoknál pedig hollétük őrzési helyük tekintetében is megadja a szükséges adatokat. A tanulmány mintegy 200 magyar naplóról és emlékiratról számol be, amelyek között vannak olyanok is, amelyek nem tekinthetők a szó szoros értelmében vett mémoireoknak, amennyiben egyikök-másikok regény, vagy kortörténet számba megy, de amelyeket mégis ide lehet sorolni, miután mások följegyzései és iratai fölhasználásával készültek. Tanulmánya megírásával szerző oly munkát végzett, amely először ad összefoglaló áttekintést az újabbkori magyar emlékirodalom gazdagságáról.»

Íme így nyilatkozik az Akadémia bíráló bizottsága művemről. Sajnálattal láttam e sorokból, hogy művet nem olvasták el, hanem a bírálat legnagyobb részét beadványomból irták ki, miután az ügyrend szerint kénytelen voltam följegyezni azt, amit művem kiválóbb sajátosságának vagy oly vonásának tartok, melynek alapján a jutalomra érdemesnek ítélem. Ha elolvasták volna, láthatják belőle, hogy »regény-számba« csak két mű megy a felsorolt szerzők műveiből, Virághalmy Ferenc »Egy cserepár naplója« című regénye s Kászonyi Dániel »Die Lorette« című 4 kötetes regénye, melyeket azonban nem azért vettem föl, mert »mások följegyzései és iratai fölhasználásával készültek«, mint a jelentés írja, hanem mert bár regény alakjában irattak meg, a szerzők saját élményeit tartalmazzák. A fönnebbi bírálatból még az is kiviláglik, hogy az Akadémia bizottsága nincs tisztában a mémoire

fogalmával, midőn a mások följegyzései alapján készült regényeket mémoiresoknak hiszi. Hisz a mémoires természete az, hogy »Selbst-erlebtes« dolgokat kell tartalmaznia s mások műveinek fölhasználásával irt regény már nem mémoires.

Ha az Akadémia bíráló bizottsága (három budapesti egyetem. tanár, kik szakmája a magyar történelem, egy országos levéltárnok és egy báró) nincs tisztában a mémoires fogalmával, hogy lehessen azt kívánni a nagyközönségtől. Ezért óhajtottam e bevezető sorokban tisztázni azt a kérdést, mi a mémoires voltaképpen. Az Akadémia bírálata tette szükségessé a mémoires jellemző vonásának megállapítását, nehogy mások is azt hiessék, hogy mémoires alatt »mások följegyzései és iratai felhasználásával« irt regényt is lehet érteni.

E megállapítás után néhány megjegyzést!

Első sorban azt kell megállapítanom, hogy az illető mű nyelvének idegen voltát nem vettem akadályul arra, hogy azt a magyar irodalomhoz soroljam. Magyar emberek, magyar dolgokról és magyar érdekekben írták; hogy a nálunk uralkodott sajtóviszonyok folytán külföldön kellett megírniok, részben a külföldiek felvilágosítására, az e művek magyar voltából mitsem von le. Ép így van a dolog a külföldieknek magyar dolgokról irt műveivel is. A határvonalat nehéz meghuzni, ép úgy, mint azon kérdésben, hogy egy nemzet fiainak idegen nyelven írott művei voltaképpen melyik irodalom javára könyvelendők el? Én azonban a nyelvet nem vettem korlátnak, mert ha azt tennők, akkor régebbi magyar jogtudományi irodalmunk, sőt történelem-írásunk sem volna, lévén ezek latin nyelvű iratokban előadva. Hogy tehát mémoires-irodalmunk egy igen kiváló részét német nyelvű művekben kellett regisztrálnom, némelyiket angolul, sőt van olyan is, melyet latin nyelvű iratban találtam meg, ez nem birt arra, hogy kirekeszszem a magyar mémoires-irodalomból.

A másik dolog, melyet meg kell emlitenem, az emlékiratok kritikája. Én nem bibliografiát, hanem monografiát írtam. A műveknek tehát nem könyvészeti, hanem tartalmi leírását adom. A történést nem az érdekli, hány lap terjedelmű a mű és hogy milyen alaku, hanem hogy tartalmilag mennyiben megbízható, használható-e történelmi forrásul, vagy sem? E tekintetben vezérelvem az volt, hogy valamennyit magam olvastam-e, vagy sem s a szabadságharc történelmében való jártasságom alapján mondhatom-e róluk, hogy a benne foglalt adatok a történelmi

igazságnak megfelelnek-e vagy sem? E részben csak annyit, hogy az itt tárgyalt 240 író műveinek legalább háromnegyed részét olvastam, a hasonló tárgyú egyéb művekkel egybevetettem s adatai hitelességét megbíráltam. A nem olvasottak, a csupán mások fölemlítése alapján hivatkoztak elsorolásánál e körülményt mindenütt fölemlítettem. Művem tehát kritikai monografiája a magyar mémoire-irodalomnak.

Végül még egy szót a beosztásról.

Művem első sorban a szabadságharc irodalmát tárgyalja, tehát a katonákkal kezdettem meg, kik szereplői voltak a titáni harcnak. Utánuk jönnek az államférfiak, a szabadságharc polgári szereplői. A március előtti s a március utáni emlékirat-irodalom tárgyalása után az államfogyok mémoirejai jönnek, azután a gazdag emigráns-irodalom s végül a különböző társadalmi osztályokba tartozó írók és írónők dolgozatai. Az áttekintést a mű végén levő index könnyíti meg.

S ezek után lássuk magukat a műveket!

1. A hadvezérek.

A magyar szabadságharcnak minden fővezére irt rövidebb-hosszabb emlékiratot saját hadi működéséről. Egy kivételével a magyar háborúról, melyet vezetett; az egy, ki nem erről irt, hanem régebbi működéséről

1. Bem József volt, az erdélyi magyar sereg fővezére, »Osztrólenka véres csillaga«, kí a magyar kormány hivatalos lapjának, a »Közlöny«-nek novemberi számaiban önigazolásul irta meg az 1830—31-iki lengyel forradalomban viselt dolgait röviden. Midőn Bem Bécsből, hol az októberi forradalom alatt a város védelmét vezette, Magyarországra menekült s kardját és nagy tudását a magyar kormánynak följajánlotta, egy bérenc lengyel ifju a szálloda előtt, melyben a tábornok lakott, rálőtt és az agg oroszánt megebesítette. Ez eset nagy föltűnést keltett nálunk s sokan ellene voltak annak, hogy oly ember, kit saját honfitársai akarnak eltenni láb alul, alkalmaztatást nyerjen honvédségünkben. Ekkor irta meg Bem saját szereplésének vázlatát s ez emlékirat hatása az volt, hogy Kossuth őt rögtön az erdélyi hadsereg fővezérévé nevezte ki. Hogy ott miként működött, azt már mások irták meg, ezekről alább. A több folytatásban megjelent érdekes emlékiratot Kunsági és Potemkin nyomatták le ké-

sőbb (1868-ban), megjelent »Honvédvilág« című kétkötetes mű-
vökben. (Lásd 32. sz.)

2. Klapka György, Komárom védője, külföldre menekülése után azonnal megírta s 1850-ben Lipcsében (Wigand Ottónál) kiadta »Memoiren« című művét, melyben saját viselt dolgait 1849 áprilisától kezdve elbeszélte. Kitűnő és meglehetősen terjedelmes történelmi bevezetés után tér át saját dolgaira. Hogy mért épen csak áprilistól kezdve, annak az a magyarázata, hogy leszámítva a tarczali és tokaji csatákat Schlick osztrák tábornok ellen, Klapka addigi szereplése nem sok dicsőséggel járt. A volt gárdista-hadnagy, ki ott epikureista életet élt s a katonai dolgokkal keveset foglalkozott, lassan és sok honvéd életének kárán tanult bele a hadvezetésbe. Erről nem szívesen beszélt. Később is jobb hadi-terv-készítő, mint gyakorlati hadvezér volt, hamar elveszté fejét, mit művében mindenütt próbál mentetetni. Sokan közöltek helyreigazításokat emlékirataiban foglalt állításai ellen, de egészben véve műve mint forrásmű használható és elsőrangú. Műve ke-
lendőségét tapasztalva, kiadója fölszólítására még két kötetet csatolt az elsőhöz. Ezek két cím alatt is jelentek meg 1851-ben: »Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen« és »Memoiren« (II. und III. Band) cím alatt 1861-ben. A délvidéki és erdélyi hadjáratot írták le, melyekben Klapka egy napig sem vett részt, de mint művében meg is mondja, idegen forrásokból merítve, az erdélyi hadjárat leírása egyenesen Csetz János neve alatt is közöltetik. A »Nationalkrieg« I. kötete a magyar hadi eseményeket Budavár bevételéig tárgyalja, részben mint szereplő, részben mint történész, mások nyomán. E mű jelent meg először s miután tetemes példányszám maradt meg a kiadónál, jött ez arra a gondolatra, hogy az 1860-ban újra népszerű Klapka művét új és hamis cím alatt, új címlappal kiadja. Klapka később, 1886-ban egyszerre két nyelven is adott ki egy terjedelmes kötetet »Emlékeimből« cím alatt (Budapest, Franklin), melyben kiválóan érdekesek a volt »Nemzeti Igazgatóság« harmadik tagjának, gr. Teleki Lászlónak a szerzőhöz intézett levelei, melyek az emigráció történelmére vetnek világot. E mű azonban már nagyrészt a politikai megalkuvás műve s csak óvatos használat tárgya lehet. Némely dolgot azonban teljesen tisztáz, így (amit a »Nationalkrieg«-ben csak érint) Budavár bevétele eszméjének Görgeitől származását s közli Görgeinek erre vonatkozó eredeti levelét, mely a vitát teljesen eldönti.

3. Görgei Arthur mint klagenfurti belebbezett, adta ki hirdetett kétkötetes művét Lipcsében (Brockhausnál) 1852-ben. Bár a szerző helyzete sokat megmagyaráz s a mű elé tett előszó sejteti, hogy internáltatván, megélhetése nem volt, — Görgeinek nem kellett volna művét megírnia, mintsem ily szégyenletes és a valóságtól oly végtelen távolságban álló tárgyalásban. Művét az jellemzi leginkább, hogy a szabadságharcnak alig van szereplője, kin egy szikra becsületet hagyna: a legönzetlenebb, legderékabb férfiakat, még sirjukban is rágalmazza, egyetlen egy ember van szemében, ki igaz és hű volt hazájához, kinek katonai tudása kifogástalan: Görgei Arthur. A mű címe »Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849«. Ugy hangzik, mintha idegen származású ember írta volna, kit sorsa véletlenül, vagy szándékosan Magyarországra vezetett s ki számára e föld teljesen idegen. Fenneketlen gyűlölete minden iránt ami magyar, elfogulttá teszi őt a nemzeti ügy iránt, műve szenvedélyes pártírat a magyar szabadságharc ellen, melyet ferdítésekkel és pozitív valótlanságokkal akar kisebbiteni és a sárba rántani. Álláspontját értjük: a nemzet mint árulót átkával sujtá, ő erre ellenátokkal felelt. Műve mint ilyen veendő, — történelmi becse nincs. Az osztrák kormány sietett Görgei művét angolra, franciára és olaszra lefordíttatni, még New-Yorkban is jelent meg külön amerikai kiadás művéből még ugyanazon évben (Harpernél), hogy Kossuth amerikai óriási diadalait ellensúlyozza; ez azonban nem sikerült. Magyar fordítása e műnek csak 60 év múlva jelent meg, de erre már igazán senki sem volt kíváncsi, — a több ezer példányú kiadásból nem fogyott el hatvan sem, s ugyane sors vár az Akadémia kiadásában megjelent műre is, mely Görgei ifjúságát írja le. Maga Görgei több művében iparkodott magát tisztára mosni (»Gazdátlan Levelek«, 1867; »Kossuth és Görgei«, 1881 s Demár János név alatt írt Dembinszky-kritika 1875), de mindaddig eredménytelenül, míg végre hivatalból nem rehabilitáltatott 1884-ben. Ezután már bátran írt öcscse, István neve alatt s annak közreműködésével s így jött létre a múlt század nyolcvanas éveiben, hosszabb intervallumokban háromkötetes művek »1848-ból és 1849-ből« cím alatt, mely nagyrészt a fönnebbi kétkötetes német mű parafrázisa és kibővítése. Célja e műnek sem az igazság, hanem Kossuth bemártása és a katasztróféért felelőssé tétele. S e tendenciában benne is van a mű bírálata.

Történeti forrásul még a közölt okmányok is csak óvatosan használhatók, mert az eredetiek zár alatt vannak a Nemzeti Múzeumban, tehát valóságuk nem ellenőrizhető. A Görgei-irodalom egyébként meglehetősen gazdag, mellette és ellene számosan írtak, az első, ki védelmére kelt, Assermann Ferenc ezredes, Klapka volt helyettese Komáromban, »Egy nyílt szó Görgei Arthur volt honvédtábornok ügyében« című kis művében (Pest, 1867), majd bővebben is, midőn Asbóth Lajos cáfolatot írt a »Nyílt Szó«-ra. Azóta a kérdés folyton napirenden van, egész tömege a nyílt sisakkal és álarc alatt hadakozó Görgei-híveknek vonult föl (Králík Lajos, Elemér Oszkár, öreg Pór Imre, Anatole Waquant stb.) kiknek sikerült is a közvéleményt Görgei javára megfordítaniok.

Legyen itt főlemlítve két oly mű, mely Görgei személyével áll kapcsolatban, ha nem is hadvezér által íratott. Az egyik

4. Görgeiné Aubouin Adél emlékirata, mely hiányosan bár, de eléggé összefüggően »Az Est« 1911 februári és márciusi számaiban jelent meg dr. Kádós Samu fordításában. E mű Görgeiné ifjúságát és prágai életét, megismerkedését Görgeivel, a magyarországi hadjáratnak azt a részét tartalmazza, melyen Görgeiné maga is részt vett, s a klagénfurti tartózkodásból némi epizódokat. Egyebekben Görgei német művéből van átollózva. Némi történelmi becset két adat ad Görgeiné emlékiratának: egyik azon tény megerősítése, hogy Kossuth Görgeinek a gödöllői, több milliót érő uradalmat ígérte a hadjárat sikeres befejezése esetére, a másik pedig az, hogy haderőnk azidő körül, mikor Görgei átvette a diktatúrát, még 100.000 rendes hadseregbeli harcos volt, tehát nem 25—30.000, mint Görgei és hívei állítják. Az asszony adatait férjétől nyerte, mivel ekkor folyton együtt volt. A másik írat

5. Bohusné Szőgyény Antónia naplója, melyből csak töredékeket ismerünk. Az egész mű kiadatlan s a család birtokában van. E hölgy kastélyában írták alá Görgei és Frolov orosz tábornok a kapitulációt, ő volt az, ki a vértanúkat végső lehelletükig gyámolítá s a foglyokról is szeretettel gondoskodott. A napló német nyelven íratott, tartalmából csak a közlött részeket ismerjük.

6. Gróf Dembinszky Henrik volt a harmadik magyar fővezér, kinek működését saját emlékirataiból ismerjük. A magyarországi hadjáratról terjedelmes mémoiresok maradtak tőle, melye-

BLE
nyitja

ket Danzer Alfonz osztrák kapitány bocsátott közre németül (Bécs, 1873) s aztán jelent meg (Budapest, Athenaeum) a magyar fordítás. A mű címe »Dembinszky in Ungarn«, — ez tekinthető az eredetinek. Tagadhatatlanul sok érdekes epizódot tartalmaz elbeszélése, igazmondásában sem kétkedünk, azonban a lengyel tábornokot igen sok helyütt hagyja cserben emlékezeté, sok helyütt pedig saját eljárását kell mentegetnie. Főbaja az volt, hogy teljesen ismeretlen országban oly sereg vezetésére vállalkozott, melynek természetrajzát teljességgel nem ismerte s az embereket és gondolkozásmódjukat még kevésbbé. Minden tekintetben szerencsétlen hadvezér volt, bizalmatlan mindenki iránt, egyedül magát tartva kitűnő katonának. Műve azért érdekes, mert eredeti diszpozícióit közli, amennyiben ezek még rendelkezésére állottak. Késérőség a tiszafüredi székelyes esemény után érezhető emlékiratain is, melyeket aztán Görgei vett márió vitriollal telt elemzés alá. Könnyű volt tévedéseit kimutatnia s a köztudatba e mű értéktelen voltát belevinnie, mert a kiadó ugyan egy szót sem szólt védelmére. Kritikai módszerrel használva, Dembinszky mémoiresjai becses forrásmű az általa vezetett hadműveletek megítélésére.

7. Mészáros Lázár az első alkotmányos magyar hadügy-minister és szerencsétlen hadvezér, két ízben viselte a fővezéri címet. Önéletrajzát, emlékiratait és kortársai jellemzését Szokoly Viktor bocsátotta közre, a két első művet 1867-ben (Pest, Ráth Mór), az utóbbit 1871-ben (Pest, Athenaeum). Az önéletrajz a »szegény Lázár« ifjúságát festi, kedves, egyszerű vonásokkal és magyar humorral, mely a becsületes öreget haláláig nem hagyta el. Emlékiratai a magyarországi hadügyministerséget és hadvezérséget tárgyalják, őszinteséggel, igazmondással, de sok személyes ellenszenvvel Kossuth, Kossuthné, Görgei és mások iránt. A tények igazak, csak a megvilágítás hamis némely helyen. Mint forrásmű elsőrangú, a megvilágítás dacára is, mert hiszen az emlékirat mindig alanyi mű, de Mészáros még önmagával szemben is igazságos, midőn saját hibáiról beszél s azokat sem letagadni, sem mentegetni nem próbálja meg. Addig, míg miniszteré nem lett, jóformán a szerencse kedvence, — attól kezdve a balsors üldözöttje. Emigráns életét is ismerjük más forrásokból s bizvást mondhatjuk, hogy alig volt még egy olyan kiváló becsületes magyar, kit a balsors oly ádázul üldözött volna, mint őt, de ki a meg nem érdemelt sorsot oly férfiasan viselte volna,

mint ő. E részben nemcsak Lázár, de a türelmes Jób lelki állapotát ismerjük föl benne, ki végtelen igénytelenségét sohasem tagadta meg, sem fényében, sem árnyában sorsának. Az »Eszmék és Jellemrajzok az 1848/9-iki forradalom eseményei- és szereplőiről« néhány kortársról adnak megfigyeléseket, igaztalanul Kossuth iránt, de nem gyűlölettel, méltánylással másokkal szemben, kik csekélyebb emberek voltak, miből azt látjuk, hogy Mészáros az »aurea mediocritas« embereit jobban értette meg, a lángészre azonban nem volt mértéke.

Ellentéte Mészárosnak a szintén fővezér

8. Perczel Móricz, kit mindig az önbálványozás vezet. Kéziratban maradt emlékiratai, fia, Perczel József cs. és kir. altábornagy birtokában, bizonyára sohasem látnak nyomdafestéket, épen e hiba miatt, melyet saját hozzátartozói legjobban ismernek s ép ezért iratait kiadhatlanoknak ítélték. Lustasággal tehát e fővezért sem lehet vádolni.

Utolsó hadvezérünk, ki szintén irt mémoiresokat

9. Vetter Antal altábornagy volt, ki igen rövid ideig viselte a marsallbotot s mint hadvezér nem tartozott a szerencsések közé. Kiváló stratégia és jó tervező volt, de nem a gyakorlati kivitel embere. Több dolgozatot irt az Abafi »Hazánk« című történelmi folyóirata számára, ezek legterjedelmesebbje a folyóirat IX. és X. kötetében jelent meg s a bánsági hadjáratot tárgyalja. Minden ízében megbízható dolgozat, szerző maga is szereplő volt s mások működésének megbízható bírálója.

Ez említett férfiakon kívül más katona nem viselte a fővezérséget szabadságharcunkban; — ezek mindegyike hagyott tehát emlékiratokat. Kiss Ernő ugyan viselte az országos főhadi parancsnok címét, Aulich volt hadügyminiszter, de egyikük sem volt fővezér s vértanú haláluk meggátolta őket az írásban. A többi aradi vértanú közül

10. Gróf Leiningen-Westerburg Károly tábornok és

11. Lázár Vilmos ezredes irtak aradi fogságukban mémoiresokat. Az előbbiét Marczali Henrik egyetemi tanár adta ki előbb egy politikai napilapban, majd kötetben (Budapest, 1900), azonban »fordításába« oly adatokat is vett bele, melyek a vértanú kivégeztetése után történtek, mely körülmény a napló hitelességét teljesen lerontotta. E, mondjuk »túl buzgalom« folytán a Leiningen-naplót ki kell zárunk a magyar történelmi források kö-

zül, mert nem tudhatjuk, mely helyei vannak interpolálva, — politikai szempontból. Lázár ezredes följegyzéseit

12. Matolay Etele volt honvéd-kapitány adta ki saját visszaemlékezései függeléke gyanánt (Visszaemlékezéseim honvédéletemre«, Sátoralja-Ujhely, 1883) s bár Lázár nem játszott kiválóbb szerepet a forradalomban s e miatt kivégeztetése is indokolatlan (b. Máriássy fejti meg saját emlékirataiban e lány okát), de az orosz betörés első harcait Héthárs, Lófalú és egyéb felvidéki helységek mellett hűséggel írja le. Matolay szereplése jelentéktelen volt, emlékiratai tartalma ennek megfelelő. Matolay ismert becsületes ember volt s hosszú életet élt; amit megirt, bizonyára mind megfelel a tényeknek.

2. A többi katona.

Az 1848/49-iki események s a rájuk következő emigráns-élet oly gazdag tapasztalatokban részesíté a bennük résztvevőket, hogy nagyon sokan érzették magukat arra indítatva, hogy szereplésüket megírják. Tábornokoktól lefelé a közlegényekig feles számmal ragadtak tollat s e buzgalomnak köszönhetjük, hogy a titáni harcok jóformán minden eseménye ma már tisztázva van. E följegyzések, köztük a legigénytelenebb emberektől származók is, kellő kritikával, jó forrásai lehetnek a történelem írásnak, mert minél igénytelenebb működési körben volt az illető, annál kevesebb oka volt arra, hogy hibáit palástolgassa, baklövéseit mentegesse, mint a hadvezérek, kik nem szívesen vallják be ezeket. Nagy részük nem is volt azelőtt tollforgató ember, irt úgy, ahogy tudott s ez egyszerűségben van az igazság.

Ez emlékiratok sorát időrendben is megnyitja

13. Czetz János tábornok, Bem helyettesének az erdélyi hadjáratról irt műve, mely »Bem's Feldzug in Siebenbürgen« cím alatt mindjárt 1849-ben jelent meg 1850-iki dátummal Hamburgban bar (Hoffmann és Campenál). »Elmagyarázom nektek a csodát!« — e szavakkal kezdi meg elbeszélését annak a csodálatos harcnak, melyet az öreg lengyel oly csekély haderővel, csupán serege bátorságára és saját lángeszére támaszkodva, két világhatalom ellen oly hosszú ideig bámulatos sikerrel folytatott. Ha talán kisebb tévedések elő is fordulhatnak e nagytehetségű katona könyvében, annyi bizonyos, hogy az erdélyi hadjárat ismeretére alapvető mű s minden történetíró főleg erre támasz-

codik és méltán. Mint stílista is oly elegáns, irmodora oly vonzó, hogy akármely belletristának becsületére válnék könyve. Czetz tisztán tehetségének köszönhetette, hogy Bem őt oly fiatalon léptette elő tábornokságra, a harc után emigrált és Buenos-Ayresben telepedett le, hol mint 90 éves aggastyán hunyt el. Művét Klapka oly kiválóan találta, hogy saját (főbb említett) munkájába kivonatossan átvette.

Ugyancsak az erdélyi hadjáratot tárgyalja Bem hadsegéde

14. Bauer József őrnagy, kinek csupán 1849 február 17-éig terjedő elbeszélését Makray László volt huszár-alezredes bocsátá közre »Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből« cím alatt 1870-ben (Pest, Athenaeum). E komor képű, de lelkiismeretes, száraz katona, kiről gr. Teleki Sándor is megemlékezik, hűségesen adja elő az eseményeket s ezek elbeszélésével védekezik egyúttal azon vád ellen, mintha a vizaknai veszteségnek ő lett volna oka, amint némelyek vádolták. Elbeszéléseiből igen sok okulást nyerünk Bem taktikai elvei felől, de egyúttal megismerjük Bem hibáit is, főleg az óvatosság hiányát és határtalan vakmerőségét, melylyel eljárta, a hadjárat számos rút oldalát (pl. a szászok hitelességét, orgyilkosságait, stb.). A mű elejét a Bem előtti hadi állapotok rajza foglalja el, melyekre igazán hiteles rajzot csak Bauernél találunk.

15. Csutak Kálmán ezredes is Bem hadjárata leírásával foglalkoznék »Adatok az 1848/9-évi szabadságharc, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról« cím alatt 1868-ban Pesten (Heckenast) kiadott könyvében, de csak azt tudjuk meg, mit csinált voltaképen Csutak Kálmán egész Erdélyben. Szép az egyéni történetírás, de túlzásba nem szabad vinni ennyire. Egyébként Csutak könyve híven közli Csutaknak minden még oly párányi rendelkezését is, e részben tehát forrásul használható. Sokban akarja Czetz művét helyreigazítani, ki iránt nem nagy lelkesedéssel viseltetik, egyebekben a havasi hadjárat s a románokkal folytatott alkudozásokra nézve használható forrásmű. Hasonlag egyedül Csutaknál ismerjük meg a Damjanics és Perczel Miklós közötti viszály valódi okát, mit Csutak annyival inkább tudhatott, mert a Perczel felett ítélni hivatott haditörvényszéknek ő volt az elnöke. Ezenkívül művében ő kísérlette meg először azt, hogy az aradi várban elítéltek táblázatos kimutatását adja. E lista később tetemes bővülést és helyreigazítást szenvedett, de mint első kísérlet figyelemreméltó. Csutak később Törökországba

menvén, ott az orosz-török háború alatt katonai szolgálatot teljesített s napjairól tetemes mennyiségű följegyzést hagyott hátra. E kéziratok Lantos Adolf könyvkereskedőnél várnak vevőjükre. Még egy szerző kísérlte meg Bem működését Erdélyben megírni,

16. Pataky M. (voltaképen Piringer Mihály, honvédszázados), kinek sikerült kikerülnie a fegyverletételkor az osztrákok rabóságát, de külföldre menekülván, mint Kossuth emisszariusza Hamburgba jött át, hogy az ottani magyar katonákat fölkelésre bírja. Itt elárultatván, elfogatott s Hamburg őt kiszolgáltatta Ausztriának, mely őt 1852-ben Bécsben fölakasztatta. Könyve még 1850-ben jelent meg Lipcsében (Wigandnál), címe »Bem in Siebenbürgen«, teljesen értéktelen, mert bár a szerző azt állítja, hogy Bem közvetlen közeléből figyelte meg az eseményeket, semmi olyat nem tud följegyezni, ami személyes megfigyelésre vallana. Az erdélyi hadjáratról író többi katona művéről alantabb lesz szó.

17. Asbóth Lajos ezredes már 1862-ben kiadta »Emlékiratait az 1848-iki és 1849-iki magyarországi háborúról« két kötetben (Pest, Lauffer), de a rendőrség azonnal lefoglalta a kiadást. Egy évtized múlva kis alakban jelent meg az egykori 4° formátumú könyv. Asbóth műve kiváló érdekességű, teljesen korrekt mű, melynek főérdekességét az adja meg, hogy e könyv közölte először Windischgraetz osztrák tábornagynak, a magyarországi első fővezérnek a bányavárosok felé futó Görgei érdekében kiadott parancsát alantas tábornokaihoz. Ez iratot Asbóth fogta föl a tábornagy egyik futárjánál s küldte Debrecenbe, azontúl mindig figyelemmel kísérve Görgei működését, kit már ekkor árulónak tartott. Görgeinek az osztrákokkal föntartott folytonos érintkezéseire először Asbóth mutatott rá, de ezekre Mészáros Lázárnál és Görgeinénél is találunk célzásokat. A honvédség ordre de batailleját szintén Asbóth közölte először művében. Hasonlag nála található azon fontos adat is, hogy aug. 14-én Kis-Jenőn Görgei segédtisztjei szobájában saját szemeivel látta a kitett ívet, melyre az olyan honvédtisztek írták föl neveiket, kik rangjuk megtartásával az orosz seregbe akartak belépni. Asbóth sokkal komolyabb ember, hogysem szavaiban kétkedni lehetne, de különben sem tagadta senki ez ív létezését. Asbóth tudományos katona volt, ki e művén s az Assermann könyvére írt »Cáfolat«-on kívül több hadtudományi művet is írt. Ezek közül a

magyar önvédelmi harccal »A hadvezér« című két kötetes stratégiai munkája (Pest, 1863, Heckenast) foglalkozik.

18. Kmetty György tábornok, a kiváló vitézségű hadtestparancsnok, későbbi renegát és Kars hires védője, Görgei könyvének megjelenésekor adta ki Londonban 1853-ban német nyelven e könyv maró élességű bírálatát, mely 1861-ben Pesten is megjelent (Lauffer és Stolp, Huszár Imre fordításában). E kritika igazságai ma is megcáfolatlanok. Valódi emlékiratot Kmetty az ő karsi szerepléséről irt »A Narrative of the Defence of Kars« cím alatt, mely Londonban 1856-ban jelent meg, miután a hős védőnek sikerült magát az ostromló orosz seregen átvágnia s a fogságot kikerülnie. A török pasák tunyaságát és megvesztegethetőségét ép oly őszintén írja le, mint a védő sereg emberfeletti munkáját, mely azonban mégis hasztalan volt, mert az utolsó erősség is elesett. Volt alkalmam az angol hadügyi hivatalhoz intézett jelentésekből, melyeket Williams tábornok a helyszínéről küldött Londonba, ellenőrizhetni Kmetty könyvének minden adatát s láttam, hogy elbeszélése teljesen fedi a valóságot. A magyar hősiesség e ritka példája megérdemelné, hogy anyanyelvünkön is ismertetve legyen.

A Komárom körül 1849 derekán folyt harcokkal több jeles mű foglalkozik. Az első közülök társszerzők műve,

19. Krivácsy József és Thaly Zsigmond ezredek irták s adták ki 1850-ben »Görgei—Klapka« című kis művet, melyben a két vezér eljárását éles bonckés alá veszik. Thaly Zsigmond önállóan is adott ki Londonban egy könyvecskét: »The Fortress of Komárom during the War of Independence«. A mű 1852-ben jelent meg s teljességgel nem hizelgő Klapkára nézve, kinek Komárom védelme körül tanusított könnyűvérűségét Thaly élesen elítéli. Ismeretes dolog, hogy Thaly haditanácson hányta Klapkának szemére, hogy a vár védelmét egy szép hölgy kedvéért elhanyagolja, amiért Klapka Thalyt elfogatta s csak akkor bocsátá szabadon, mikor a kapituláció a bevégzett tények közé tartozott.

20. Szillányi Péter alezredes, Klapka vezérkari főnöke, »Komorn im Jahre 1849« cím alatt adta ki Lipcsében 1851-ben (Grunow & Comp.-nál) a Komárom körüli harcokra vonatkozó visszaemlékezéseit. Gazdag anyaggal ellátott könyve igazi forrásmű a vár körül és a várban benn folyt zajos eseményeknek. Minden katonai fölvilágosítást megnyerünk könyvében erre vonatko-

zólág. Kevésbé szerencsésnek mondhatjuk a szereplők jellemzését, melyben Szillányit nagyon befolyásolja Klapka iránti egyéni vonzalma. Az eseményeket a szerző gondosan vezetett naplójegyzetei alapján adja.

21. Hamary Dániel törzsorvos, 1849-ben Komáromban altiszt, 1869-ben adta ki (Pest, Heckenast) emlékezéseit »Komáromi napok 1849-ben« cím alatt. Művét Klapka tábornoknak ajánlá, de azért elfogulatlan főljegyzője az eseményeknek, melyeket látott s oly irományokat is közöl, melyek az irodában kezébe jutottak. A tanácskozások lefolyását többnyire Szillányi műve alapján adja, miután nem volt jelen azokon.

22. Rózsaffy Mátyás, eredeti nevén Ruzitska, kis tót klerikus, Komáromban lapszerkesztő volt s mint ilyen Klapkával többször jutott összeütközésbe. Klapka őt egy ízben agyon is akarta lővetni, de aztán megelégedett a lap fölfüggesztésével és a szerkesztő elzáratásával. Rózsaffy nagy tisztelője volt a fanatikus Mack Józsefnek, vele bujdosott ki Amerikába s ott a polgári háborúban kapitányságig vitte föl az északi seregben. Rózsaffynak és Macknak iratait Koháry Sándor pittsburgi magyar kereskedő őrzi; sok becses anyagot találtam ezekben, midőn átnéztem őket. Rózsaffy az Abafi által kiadott »Hazánk« c. történelmi közlönybe több érdekes visszaemlékezést irt s különösen Mack emléket védte meg baráti lelkesedéssel, elmondván e telivér forradalmár amerikai életét s halálát, melynek Rózsaffy volt egyetlen tanúja. A visszaemlékezések között komáromi emlékek is vannak, — szellemük a főnnebb előadottak után elgondolható. Legyen itt megemlítve, hogy Kertbeny Károly (kiről alább emlékezem meg) állítólag kiadta volna

23. Mack József emlékiratait »Memorien eines Revolutionaers« cím alatt valahol külföldön 1864-ben, de e könyvet sohasem láttam s olyanokat sem ismerek, kiknek a mű tényleges megjelenéséről tudomásuk volna. Én összesen Kertbeny műveinek és kiadmányainak jegyzékében láttam címét, de hogy Mack hagyott hátra emlékiratokat, azt Rózsaffy is bizonyítja s főljegyzései egy része a főnnebb említett kiadatlan kéziratok között található.

24. Lapinsky Theofil, kit mint eszményi szépségű szőke lengyelt festenek kortársai, tüzérkapitány és ütegparancsnok volt a magyar forradalomban. Róla több megemlékezés van mások irataiban, ő maga 1850-ben adott ki (Hamburgban, Hoffmann & Campenál) egy könyvecskét e nagyhangú cím alatt »Der Feld-

zug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849«. E fiatal ember valami úton-módon maga teremté meg ütegét, a »Lapinsky-üteg«, mely némi hírességre tett szert, mert mindenütt ott volt, ahol verekedni kellett s így jó szolgálatokat tett a forradalom ügyének. Ütege dolgait a vezér ügyes tollal írta le s hitelességéhez nem fér szó.

25. Szinnyey József, az ismert bibliografus, muzeumi osztályigazgató Abafi »Hazánk«-jában, később önálló kötetben adta ki komáromi naplóját »Komárom 1848—49-ben« cím alatt. E mű lelkiismeretes tükre az alantas tiszti rangban levő honvéd életének, ki mindent följegyez, még a piaci napi árakat is. A napi-parancsokat s a megjelent lapok közleményeit is adja, amivel igazi szolgálatot tesz a történésznek, mert e lapok ma már hozzáférhetlenek. A mű függelékét jellemrajzok képezik a komáromi előkelőbb szereplőkről.

Budavárának 1849 május havában lefolyt ostromával három speciális mű foglalkozik. Egyes részleteit, sőt az egész ostromnak leírását másoknál is megtaláljuk, mint az elbeszélés részeit, három könyv azonban csak Budavárát tárgyalja. Egyiküket, az osztrák művet, a más kettő kiegészítése céljából soroltam el, bár különleges magyar emlékiratnak nem mondhatom. Az első

26. Bayer József ezredesnek, Görgei részeges és gyáva vezérkari főnökének és stratégiai lángeszének műve, melyet »József Némedy« álnév alatt írt és jelentetett meg 1853-ban (Altenburgban). Buda két ostromát tárgyalja, az 1686-iki és az 1849-ikét, — az előbbi kevésbé részletesen, az utóbbit behatóan. »Die Belagerungen Ofens« a mű címe s feneketlen magyargyűlöletéről nevezetes. A Bayer tervei szerint vezetett ostromról természetesen teljes felvilágosítást nyerünk a terv szerzőjétől, de azért példátlan mű ez, melyben csak az ellenfél hősiessége van magasztalva, a saját csapataink vitéz magatartása jóformán meg sem említve, ahol igen, ott gyűlölettel és lenézéssel. Görgei szelleme nyilatkozik meg e műben, annak a Görgeinek, ki unokaöccsének Máriássy Jánosnak a vár bevételét jelentő szavaira e fanyar és lenéző választ adja: »Neked is több szerencséd van, mint eszed!« Bayer művéből is azt látjuk, hogy az ostrom alatt elhullott 921 honvédnek is több szerencséje volt, mint esze, hogy ott elesvén, elkerülte az élő sirt az osztrák hörtönökben.

27. Egy ismeretlen tiszti Hentzi helyőrségéből szintén

megírta belülről az ostrom történetét »Die Verteidigung der Festung Ofen« cím alatt (Bécs, 1893, a Reichswehr kiadásában), nagy bámulattal a »lovagias« Hentzi iránt, tisztán osztrák szempontból, de a védő sereg állapotáról teljes tájékozottsággal. Az ordre de bataille pontos kimutatása s az ostromnak napról-napra festése kiválóvá teszi e művet. A harmadik író

28. Ujhelyi Béla őrnagy, ki »Budavár keletkezése és hadtörténeti multja« (Nagy-Becskerek, 1892) című művében az ostromot, mint serdülő ifjú látta, azonkívül »megdönthetlen hitelességű adatok birtokába jutott« (mint előszavában mondja) s ezek alapján írta meg az ostrom történetét. E »megdönthetlen bizonyítékok« közül azonban az első, mely arra vonatkozik, hogy Kossuth rendelte el Görgeinek Budának »minden áron elfoglalását«, hamar megdőlt, ha tudjuk, hogy Kossuth csak akkor tudott a tervezett ostromról, mikor már Görgei azt megkezdte. Szerző a védősereg létszámát is több mint 400-zal kevesebbre veszi, mint a fönnebb említett belső ember, hasonlóan Hentzi ágyúinak számát is 23-mal kevesebbre, mint amennyi tényleg működésben volt. Szerzőnek az az adata, hogy Hentzi Pest bombázását azért rendelte el, mert a pesti oldalról is lőttek a várra, — az osztrák íróktól vett hazugság, melynek egy volt m. kir. honvéd-őrnagynak fölülni gyerekes dolog. Tény az, hogy a pesti oldalról Budát senki sem lőtte s Pest fölggyújtása és barbár módon összerombolása ép oly aljas boszú műve volt, mint a lánchíd megkísérelt légberöpitése. Általában érdekes tünet, hogy Buda ostromának mindhárom monografusa az osztrák szempontot fogadja el, mit Hentzi alárendeltjétől természetesnek tartok, de a másik kettőtől annál kevésbbé. Ilyen állítása szerzőnek az is, (melylyel Hentzi eljárását akarja menteni), hogy május 6-án a Pest felől támogatandó valóságos roham legközelebbi fogatba vétele határozottat el, melyet Hentzi a második nagy bombázással előzött meg, mely alkalommal a fölégetett pesti házak tulajdonosainak 764.390 pengő forintra becsült kárt okozott. A harmadik bombázást is indokoltnak tartja szerzőnk, csak később vallja be, hogy »Hentzit inkább Pest irányában való bosszúvágynak kielégítése« vezette, mint a váróvás megakadályozása. De azért megdicséri Görgeit, hogy a sebesült Hentzi iránt »tisztelettel határos kegyelettel« viseltetett. A műhöz egy érdekes okmány fakszimiléje van csatolva: Hentzi utolsó rendelete, eleste előtt egy órával.

29. Gróf Teleki Sándor ezredes a legérdekesebb magyar emlékirók egyike. Öt kötet emlékirata jelent meg életében: »Emlékeim.« 2 kötet (Budapest, 1879, bár év jelzés nélkül, Petőfi Társaság kiadványa), »Egyről-másról« 2 kötet, (Budapest, 1881, Révai Testvérek) s »Garibaldi alatt 1859-ben« (Budapest, 1883, Révai). Ez öt kötetet egy szellemes csevegő minden sorában érdekes elbeszélései töltik be, oly egyénekről, kik a világirodalomban ünnepekt helyet foglalnak el, vagy a magyar közélet bámult alakjai voltak. Garibaldi, Hugo Viktor és köre, Liszt Ferenc, Bem, Petőfi s a lengyel vezér dicső hadserege: Bethlen Gergely, Mikes Kelemen, Kemény Farkas, továbbá Türr István s a marsalai ezer kiválóságai, a két Dumas, a művészetek felkentjei s mások, tarka kaleidoszkop-képekben vonulnak el előttünk, egy nagytehetségű író által bemutatva. A megindító, sőt megrázó képek váltakoznak a kiapadhatlan humor szeszélyes rajzaival, mindegyikben egy elpusztíthatatlan életkedvű, mindig talpraeső természet ezerszínű játékát látjuk. Előadása együttjár igazságérzetével, lehet, hogy némely dátumra nem emlékezik biztosan, hiszen 40 év múlva, fejből írta emlékeit, de ténybelileg mindig igaz, amit ír. A magyar humor kincsesbányája kivált a legelső mű, mely emlékeinek javát tartalmazza. Teleki a kalandor nemes típusa volt, az, mely nem haszonért, hanem elvből áll a neki rokonszenves ügy szolgálataiba s mindenütt csak vesz, de mindig újra kezdi harcait. Teleki jelentősége irodalmunkban sohasem volt méltányolva.

30. Bátori Schulz Bódog honvéd-tábornok följegyzéseit Egervár (Potemkin) Ödön dolgozta ki és adta ki 1870-ben (Pest, 1870) még az agg hős életében. A forradalomnak nem volt vakmerőbb katonája, mint a földsíket »Sulcz« Bódog, ki nem sokat értett a stratégiához és taktikához, de ahol verekedni kellett, ott úgy megállotta helyét, mint senki más. Jelentései is híresek voltak lakonikus fogalmazásukról. »Sulcz átment a Bodrogon«, ennyi volt a bodrog-keresztúri csata után, mely által lehetővé tette, hogy az országgyűlésnek nem kellett tovább futnia Debrecenből. Viselt dolgainak leírásai közvetlenségükkel hatnak, seholsem dicsekszik velük, hiszen ő csak kötelességét teljesíté. Első rangú forrásmű a a Tisza és Bodrog mentén 1849. tavaszán vívott harcok ismertetése. Ugyanezen

31. Potemkin Ödön, huszárhadnagy írta meg kitűnő könyvben »Az 1849-ik évi magyar hadsereg feloszlásának okai« című művében (Pest, 1867, Lauffer) a szerencsétlen temesvári csata (aug. 9)

okait s a honvédség széttörlését Temesvár alatt, hol saját maga is részvevő volt az utolsó döntő ütközetben. Potemkin ép úgy, mint Asbóth, 1862-ben írta meg művét s 1000 példányban ki is nyomatta, az egész kiadást azonban Pálffy Móríc tábornok, akkori katonai kormányzó rendőrsége az utolsó példányig megsemmisítette, szerzőt pedig bezárták. Könyvében saját beállását a honvédségbe s katonai pályáját rendszeresen beszéli el s műve az aradi és temesvári ostromra történelmi forrásul szolgálhat. A temesvári ütközet után történt dolgok foglalják el a könyv második részét s a Temesvár alatt szerepelt jelesebb tisztek névjegyzéke zárja be a művet, az elsoroltak kiváló hadi tetteinek elbeszélésével. Kevés, ennyire rendszeres és részletes emlékirat van irodalmunkban, mint Potemkiné. Ugyanő és

32. Illéssy György adott ki a »Honvédvilág« című művet, melyre Bemnél hivatkoztam. Több érdekes közleményt tartalmaz ez s első sorban az Illéssy katonapályájának leírását. A mű »Kunsági és Potemkin« szerzők neve alatt jelent meg. Illéssy Lapinsky ütegének volt tüzére s elbeszélését egészen a fegyverletételig mondja el.

A forradalom előtti magyar gárdisták jelentékeny szerepet vittek szabadságharcunkban. Gárdista volt Klapka, Görgei, Máriássy, és sok más, kik közül

33. Ivánka Imre, Pulszky Ferenc könyvének hibás adata helyreigazítására megírta »Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben« című művét (Budapest, 1881.) Ivánka a legkiválóbb reményekre jogosító fiatal tiszt volt, Kossuth kiválólag bízott benne s még jóval Görgei előtt léptette elő ezredessé. Október végén, midőn mint hadikövet Windischgraetznél járt, népjog-ellenesen letartóztatták s nem is bocsátották szabadon. Kossuth oly nagy súlyt helyezett Ivánka megszabadítására, hogy tetemes pénzösszeget bocsátott egy oly egyén rendelkezésére, ki Ivánkát megszabadítani ígerte, de eredménytelenül. Ivánka az első szervezés fejtelenségeit, a magyar tisztek ferde helyzetét, kik egykori bajtársaik ellen kénytelenek harcolni s más dolgokat élénk tollal ír le könyvében.

34. Vilecz Bódiszár is gárdista volt s emlékezéseit unokaöccse, Vilecz János foglalta össze 1898-ban Eperjesen kiadott »Egy sárosszegyei honvéd naplója« című könyvbe, igen élvezetesen írva meg nagybátyja jegyzeteiből könyvét. Első rangú forrás ez a március előtti gárdista életre vonatkozólag, de megismerjük belőle a bécsi udvar teljes fejvesztettségét is a márciusi napok

alatt, a birodalmi rendszer szétporlását, a magyar »mozgók«, t. i. nemzetőrök gyámoltalanságát s parancsnokaik alkalmatlan voltát tisztjeire, hasonlólag Beniczky Lajos ezredes, guerilla vezér néhány kiválóbb fegyvertényét. A kis könyvben legmulatságosabb a rongyos, éhes, de főleg mindig igen szomjas s megfutamodásra mindig kész »mozgók« klasszikus rajza, mely szabadságharcunk első csatáinak kudarcát megmagyarázza.

35. Gróf Seher-Thoss Arthur, fiatal porosz mágnás, Bem alatt szolgált s utoljára Görgei parlamentaireje volt az oroszokhoz. Gróf Teleki Sándor különösen nagy szeretettel írt róla, kit igazán semmi sem kötött voltaképen a magyar ügyhöz, de a szabadság eszméje iránti rajongásból kockáztatta életét. A magyar irodalomban mindig »Scherr-Toss« torzított név alatt szerepeltették a fiatal grófot, ki változatos életét, mely végül poroszországi birtokán fejeződött be, 1884-ben írta meg Berlinben kiadott »Erinnerungen aus meinem Leben« című művében. Eleven tollal megírt, kellemes hangú könyv, melynek másutt nem található epizódja a szerzőnek az az útja, melyet Görgei megbízásából végez Paskievics táborába, hogy Leuchtenberg hercegnek, a cár vejének ajánlják föl a magyar koronát.

36. Margitay Gábor, egykori polgári mérnök, a forradalomban őrnagy, emlékiratait 1890-ben adta ki Nagy Izsó Budapesten (Légrády Testvéreknel) »Aradi Vésznepok« cím alatt. E könyv az eleinte Máriássy János őrnagy, később Gaál Miklós tábornok vezetése alatt folyt aradvári ostromot írja le s kisebb helyreigazításokat is tartalmaz, miután szerző elejétől fogva működött mint hadmérnök az ostrom-munkálatokon. Ujak és teljesen ismeretlenek az orosz kegyetlenkedések leírásai, miknek Margitay szemtanúja volt, szemben az olyan állításokkal, mintha az oroszok honvédeinkkel és a föld népével tisztességesen bántak volna mindig és mindenütt. Érdekes még az Arad várának Buturlin orosz tábornok kezébe átadását határozó hadi tanácsról szóló adat, hogy ott is az orosz seregbe (pláne rangemelésel) átlépés volt a maszlak, melylyel elbódították a tiszteket. »Tudja, tábornok ur, mit tesz az, az egy ranggal följebb?« kérdi Margitay Damjanicstól s mikor a hős a kérdés válaszát kívánja, az akasztás aktusát mutatja Margitay. Állítása szerint ez Damjanicsnak később is többször eszébe jutott volna. A könyv mint olvasmány is számottevő.

Egyes csapattestek történetét is többen próbálták megírni,

saját tapasztalataik, vagy mások naplójegyzetei alapján. A legkisebb taktikai egység a honvédseregben a zászlóalj volt, erre bontották szét az egykori ezredeket s két zászlóalj már dandár elnevezést kapott, két dandár pedig egy hadosztály büszke címét nyerte. Nálunk egy hadosztály birt másfél régi ezred erejével, parancsnoka egy-egy ezredes volt, két ily hadosztály lett hadtestté, tábornok vezérlete alatt. A lovas-csapatok megtartották régi alakzatukat, az ezred- és osztály-tagozást.

A gyalogságnál különösen híres zászlóaljak a 3., 9. és 11. számúak voltak, ezek közül a 9. számú volt a »vörössapkás«, a 11. számú Inczedy Samu ezredes híres erdélyi csapata. A 3. számúnak történetét több szereplő naplójegyzetei alapján írta meg

37. Hegyesi Márton, ismert forradalmi szakíró, maga ugyan nem honvéd, (arra még fiatal lett volna akkor), de a neki átadott naplók és emlékirati jegyzetek alapján. Ez írók száma meglehetősen nagy, Hegyesi könyvében névszerint adja neveiket, az olvasó számára azonban csak kollektíve számítanak, mert kiemelkedő emlékirat egy sincs köztük. A könyv megbízható forrásmű, elrútítja azt Hegyesinek mértéktelen Görgői-imádata, mely még egy mosdótálban úszó bolhának is egy lapnyi leírást szentel, mivel az állatkának szerencséje volt Görgői által dobathatni a lavoírba. »A harmadik honvéd-zászlóalj története« 1898-ban jelent meg (Budapest, Franklin-társulat) a forradalom félszázados évfordulójára. Bírálatát az akkori »Hazánk« című politikai napilapban, melyben akkor körülbelül 25—30 forradalmi tanulmányom jelent meg, én adtam.

38. Szalkay Gergely őrnagy az általa vezetett 6-ik honvéd-zászlóalj történetét adta az Abafi »Hazánk«-jában, három köztöményben.

39. Kássa Lajos főhadnagy a Kuszko István által szerkesztett »1848/9-iki Történeti Lapok«-ban a 7. zászlóalj történetét írta le.

40. Szöllőssy István honvédtizedes ugyanazon lapban a 12. zászlóaljét, — leírása Nagy-Szeben második bevételének érdekes leírását adja 1849 aug. 6-áról, Bem utolsó erdélyi hadi ténylegének, mely azonban már nem gátolhatta meg a katasztrófát. Más szemtanútól nem bírjuk e bevétel leírását, miből az látható, hogy a még oly alantas rangfokozatban levő egyén is adhat eléggé nem becsülhető történeti adatokat. A dicsőséges 11. zászlóalj hadi tényeinek leírását (névtelenül kiadott műben)

41. Csehi Szigethy Miklós 1849-iki őrnagy, az újonnan szervezett honvédségben pedig ezredes írta meg »Adatok a XI. zászlóalj történetéhez« szerény cím alatt (Kolosvár, 1868.). A kis mű az Inczedy Samu őrnagy vörössapkás zászlóaljának egész történetét adja keletkezésétől föloszlásáig s pár apró, dátumbeli tévedését leszámítva, elsőrangú forrásmű az erdélyi hadviselés történetére. Csodálatos módon, igen kevés említés történik a könyvben a parancsnokról, — azonban emlékiratban az elbeszélő személye fontosabb számunkra, mert hiszen ő a »Gewaehrsmann«, kinek vagy hiszünk, vagy nem s ezért az ő viselt dolgai leírása fontos számunkra, ezek leírásának összevetése mások adataival adja meg a megbízhatóság mértékét. A piski hid körüli csaták leírása, az osztrákoknak a fehér kendőkkel üzőtt rút csele (már Bauer őrnagynál is, lásd 14. sz.) itt is előfordul, meggyőző indokolással, mért alkalmazták ezt velünk szemben az osztrákok. Elmondja még Bem látogatását az ada-kalei török pasánál s az agg lengyel mehádiai tartózkodását, mikről másutt csekély emlékezés van. Általában e kis mű igen gazdag tartalmú, — ellentétben sok hosszú lélekzetű munkával, mely sokat markol és keveset fog. A névtelen szerző kilétét Szegedi Maszák Hugó, volt honvéd-fővadász, szerző személyes jó barátja állapította meg számomra.

42. Tóth Károly hadnagy-segédtsízt írta meg az 56. zászlóalj történetét, részben saját emlékezetéből, részint bajtársai adataiból és a kezében maradt állományi kimutatások segélyével. A mű címe »Az 56. zászlóalj története«, megjelent Csurgón 1893-ban.

43. Thoroczkay Sándor főhadnagy Abafi »Hazánk« folyóirata VIII. kötetében adja »A 73. honvédzászlóalj története 1849-ben« cím alatt Horváth Mihály és Kövály László erre vonatkozó adatainak helyreigazítását s a zászlóalj viselt dolgait február elejétől a Dévánál történt kapitulációig.

A Lenkey-huszárok történetét

44. Bódogh László főhadnagy írta meg visszaemlékezései alapján s egy féleven át közölte a »Szilágy-Somló« című vidéki lap 1888-iki évfolyamában.

45. Imreh Sándor marosvásárhelyi nyomdász, volt huszármester pedig saját csapattestének, a Mátyás-huszároknak történetét, inkább saját élményeit az ezredben »Visszaemlékezés az 1848—49-iki szabadságharcra Erdélyben« (Marosvásárhely, 1880,

saját kiadása), majd Petőfi eltűnésének kérdése érdekelvén, a nagy költőre vonatkozó emlékezéseit írta meg, végül pedig saját forradalmi életét részletesen s ezt 1887-ben a Nemzeti Múzeumnak adta, hol az kiadatlanul van jelenleg is. Legutolsó visszaemlékezése »A vizaknai csata és visszavonulásunk Piskiig« című 4 közleménye volt a »Vasárnapi Ujság« 1891. évi 12—15-ik számaiban. Valamennyi közleménye őszinte és becsületes.

A Cornides-féle szabadsapat viselt dolgait megírták:

46. id. Tirt's Rezső »1848—49-iki Élményeim, különös tekintettel a Cornides-féle szepesi guerilla vadászok szereplésére a szabadságharcban« (Késmárk 1903) több arcképpel ellátott kötetében, mely a sok dicsőséget aratott szabadsapat viselt dolgait s más eseményeket nagy hűséggel mond el. Ilyen a branyiczközi hegy bevétele, melyet Tirt's mint szemtanú látott, az osztrákok undok bánásmódja a hadifoglyokkal, kik közé ő is tartozott és sok más adataival e könyv elsőrangú forrás.

47. Roxer Vilmos százados a másik, ki a »Zipser Bote«, »Debreczeni Lapok« és »Felvidéki Közlöny« című lapokban írta meg élményeit és a Cornides-csapat viselt dolgait.

A Székelyföld egyéb harcait leírták:

48. Sepsiszentgyörgyi Nagy Sándor főhadnagy, »Háromszék hősí harca 1848 márciusától 1849 augusztus haváig« cím alatt a címben olvasható eseményeket adja sok okmánymelléklettel és illusztrációkkal 1895-ben s miután szerző nemcsak a hősí ellenállásnak egyik részese volt, de atyjának, Nagy Ferencnek naplóját. Németh Ferenc kormánybiztosnak följegyzéseit, több bajtársának adatait, Bem napiparancs-könyvét is fölhasználta s ezen kívül egykoru hírlapokra is támaszkodik, állításai megbízhatóságához szó nem fér. Ugyane tárgyat dolgozza föl.

49. Biró Sándor, a Háromszékben megjelent »Hadi Lap« volt szerkesztője, ki a »Tört. Lapok« hasábjain beszél el érdekes részleteket a hősí harcról (1892). Ugyane lapban és évfolyamban beszéli el

50. Végh Bertalan ezredes, egy igazmondó férfiú a magyar szabadságharc utolsó napjainak történetét, 1849 augusztusában; ugyane lapban beszéli el »Ezredesből közlegény« cím alatt

51. Inczedy Samu ezredes, a kiváló hős saját cserepárrá besoroztatását az osztrák seregbe, végül lelki kinok kiállása és aljas bánásmódban részesítés után történt elbocsáttatását. Elbe-

szélése egyszerű, tárgyilagos és szenvedélytelen, de a tény maga vérlázító. Ugyancsak e lap hasábjain adja több közleményben saját életrajzát

52. F o r n e t Kornél, volt 1849-iki honvédőrnagy, később észak-amerikai ezredes, a zsidói fegyverletétel leírásán kezdve kalandos bujdosásait külföldre, amerikai életét s hazaérkezését.

A kisebb szereplők közül fölemlithető

53. C s e r n á t o n i M o l n á r Zsigmond hadnagy, későbbi marcsvásárhelyi ügyvédnek a »Székely Közlöny« 1864. évfolyamában (7—31. lapszámokban) közölt »Lapok a multból« című cikksorozata, mely a szerző katonai élményeit a forradalom alatt tartalmazza. Molnár »Zsigó« nagybátyám ritka becsületességű férfi volt, kinek minden szava csak igazságot tartalmaz, tehát a saját kis hatáskörében észlelt dolgokat a valóságnak megfelelően írta le.

54. S z a l a y József hadnagy Abafi »Hazánk«-jában adta elő saját harcát az Észak-Magyarországba betört oroszokkal, kik Hét-hársnál őt úgy összevagdadják, hogy általában halottnak tartják bajtársai s maga hadosztály-parancsnoka, Lázár Vilmos ezredes is, mint saját emlékirataiban megírja (lásd 11. sz.), végbucsut vesz tőle, mint haldoklótól, de a szívós életű fiatal ember mégis fölggyógyult. Őt cikkből álló közleménye a folyóirat IX. és X. kötetében jelent meg »Egy honvéd élményei« címen 1887/8-ban.

55. V i r á g h a l m i Ferenc, volt honvédtiszt, kit a forradalom után épp úgy, mint Inczédy ezredest közlegényül sorozták be az osztrák seregbe, ottani keserves élményeit »Egy cserepár naplója« cím alatt írta meg és adta ki (Budapesten 1866), de ekkor a rendőrség által lefoglaltatván, megsemmisítettett s ő, hogy ne legyen olyan bántó, regényalakban írta még s tíz év múlva így jelent meg, de a fölvet forma alul mindenütt kilátszik a keserű igazság. E művet, dacára regény-alakjának, fölvettem az emlékiratok közé, mert a vékony regény-cselekmény csak külső burok, ellenben tudjuk Virághalmi életéből, hogy amit regénynek mond, valóság volt. Ellenben nem vettem föl emlékiratként olyan műveket, mint Bogyó Alajos nagyhangú »Korrajzok az 1848/49-iki szabadságharcból«, vagy Haray Viktornak »Töredékek egy menekült naplójából« című novellai színezetű műveit, melyekben semmi emlékirat, de még korrajz sincs. Virághalmi a magyar cserepárok életét az olaszországi osztrák »provinciákban« s az ottani lakosság gyűlöletét az osztrákok iránt, a gyáva főlebbvalók aljas bánásmódját a kényűkre kiszolgáltatott hősökkel szemben megragadó

színekkel festi s műve ezért történelmi forrásként használható, dacára műfajának.

56. Korányi Viktor »Honvédek naplójegyzetei« című műve szintén részesült első megjelenésekor, 1861-ben abban a szerencsében, hogy Pálffy Móric rendőrsége lefoglalván, az utolsó példányig megsemmisítette, épp úgy, mint Vachot Imre »A honvéd őrangyala« című novelláját s általában minden írásművet, melyben a honvédek dicsőségéről szó volt. Korányi később újra kiadta könyvét, tartalmából láthatólag való eseményeket mond el, de ki, az nem deríthető ki a műből. A felelősség kérdése tehát nem lévén megállapítható, a történész nem veheti hasznát a műnek.

57. »Aufzeichnungen eines Honvéd« cím alatt jelent meg 1851-ben egy érdekes kötet Lipcsében, honnan hozzánk imakönyvkötésben csempészték be s itt sűrűn olvasták. Tartalma érdekes, elbeszélései nagyrészt igazak, a szerző kiléte ma is ismeretlen.

58. Gánóczy Flóris és Vachot Imre »Honvédek Könyve« című könyve (Pest, 1861) a lefoglaltatást azzal kerülte el, hogy éppen az ál-alkotmányosság ideje alatt jelent meg. E gyűjteményes mű több kortárs följegyzéseit tartalmazza s 3 kis kötetből áll. Szerzőiről itt kollektíve számolunk be, mint más műnél is tettük már, mely szintén gyűjtemény. A köteteket tervrajzok és egyéb illusztrációk is világítják meg, adatai legnagyobb részt megbízhatók, hitelesek.

59. Temes álnév alatt irt egy volt honvédtiszt Görgei fegyverletételéről mindjárt 1850-ben, a művet Heckenastnál Szilágyi Sándor adta ki. A »Görgei és fegyverletétele« című mű leplezetlen őszinteséggel mondja el azt a végtelen nyomort, melybe Görgei saját seregét vitte, míg tisztársai között a pezsgős üvegek szóltak. Görgei tisztikarának szellemét e mű tárta föl először az ország előtt s mutatta be azt a Kossuth- és kormánygyűlöletet, melyet Görgei maga körül pestisként terjesztett s melynek vége kapitulációja lett. Pedig a szerző nagy bámulattal szól Görgeiről s a politikusokat hibáztatja az ügy elveszte miatt. Mellékletül adja a déli magyar hadsereg fölbojlásának rajzát augusztus közepén, midőn már Bem is hiába próbálja meg az összeszedést, melyet gróf Vécsey Károly, a későbbi vértanu hiusít meg, Görgei ámitásai által félrevezetve.

60. Vajda János, a nagy magyar lírikus is megírta saját honvéd-életét »Egy honvéd naplója« című kis füzetben, mely

1869-ben jelent meg Pesten; előadása a Vajdát jellemző őszinteség. Ismeretlen szerzőtől való

61. »Egy honvéd köztüzér élete 1848/49-ben« című munka (Pest, 1875.) sok nyomorúság és kevés dicsőség leírása, őszinte becsületességgel.

62. Blana Szilárd, később megvakult honvédhadnagy magyar és német nyelven egyszerre adta ki viselt dolgai leírását, de ezek teljesen jelentéktelenek, épp úgy

63. Kárpáti Nagy Benő honvédkapitány, 1887-ben megjelent, versekkel és elbeszélésekkel tarkázott »Egy honvéd albuma« című kötete, melyben szintén nem akadt fölhasználható adat történelmi dolgozataim számára.

64. Braum Fülöp volt honvédhadnagy német nyelven irt emlékezései unokaöccse, a zágrábi pénzügyigazgató birtokában vannak kéziratban. Belőlük az »Agramer Tageblatt« nyomán én közöltem a világosi fegyverletétel leírását a »Magyarország« 1915. évfolyamában. E töredék a honvédsereg harcias hangulatáról szól még Világos alatt is aug. 12-én.

A többi katona emlékiratairól alább lesz szó, kiválsólag az emigránsok művei elsorolásakor. Itt még három műről akarok megemlékezni, melyek közül kettő egyáltalában nem volt közrebocsátva, egy pedig hirlapban jelent meg, de a terjedelmes közlemények is méltó föltűnést keltettek nagybecsű tartalmuk miatt. Ez utóbbi

64. Figyelmessy Fülöp ezredes emlékirata, mely neje, Haldeman Erzsébet kidolgozásában »A Stirring Life« címen terjedelmes kéziratot ad s a kalandos életű pesti mészáros, később honvéd-örnagy, végül amerikai ezredes regényes élettörténetét tartalmazza. Figyelmessy emlékiratait előhaladott életkorában mondotta tollba nejének, ki tehetséges írónő volt. Magyarra én fordítottam s a »Magyarország« 1914. évfolyamában számos jegyzettel és helyreigazítással tettem közzé. Azért volt ezekre szükség, mert Figyelmessy jegyzetek nélkül, csupán emlékezetből dolgozott, másrészt akinek diktált, a magyar nevekkal nem volt tisztában s a viszonyokat nem ismerte. Azonban a tévedések jelentéktelenek s a mű becséből mitsem vonnak le. Figyelmessy a legvakmerőbb magyar huszárok egyike volt a forradalomban, később Kossuth emisszáriusa, ki több ízben jár a kötélkorszak alatt benn a hazában politikai misszióban s az üldöztetéseket mindig szerencsésen kijátszva, végzi el a nyaktörő vállalatokat. Az 1859-iki olasz

hadjárat alatt a magyar légio lovas-parancsnoka, itt a magyar főparancsnokkal, Vetter altábornaggyal akad kellemetlensége, mi miatt büntetésben részesülvén, Amerikába megy át s ott alezredesi ranggal (melyet az olasz seregben nyert) lép az Unio hadseregébe s mint ezredes menvén nyugalmába, az Unio konzulja lesz Kelet-Ázsiában, majd a kor súlyát érezvén, visszatér az Unióba s Philadelphiában telepedve meg, késő aggkorában hal el ott. Műve igen élvezetes olvasmány, adatai, leszámítva fönnebb említett tévedéseit, átlag megbízhatók. Könyvalakban megjelenése e műnek mindenesetre nyeresége lenne bármely irodalomnak, a magyarnak épp úgy, mint az angolnak.

66. Báró Máriássy János, volt honvédezredes, később m. kir. honvédkerületi parancsnok, altábornagy, kidolgozta forradalmi visszaemlékezéseit s műve kéziratban van meg fia, báró Máriássy Tiborc birtokában. Nagyobb becsü mémoires a forradalomról alig ismerek, mint e kötetet, mely rendkívül sok fölvilágosítást tartalmaz a nagy eseményekről, miknek egyik főszereplője volt a vakmerő honvédtiszt, Arad ostromlója, később hadosztályparancsnok, Budavár megvivőja s a szerencsétlen debreceni csata egyik szereplője, majd aradi várfogoly. Görgei »talányos« jellemét Máriássy, ki első unokatestvére volt, bámulatosan fejti meg előttünk s cselekedeteinek rugóit megmutatja, a világosi diktátor jellemének ismerete alapján. A nagy katona bizalma alapján volt alkalmam kéziratát hosszabb ideig magamnál tarthatni, felhatalmazást nyertem arra, hogy adatait fölhasználhatom, minek Görgeiről írt történelmi tanulmányom kidolgozásánál (megjelent 1915-ben) igen sok hasznát vettem. Az elhunyt szerző úgy intézkedett, hogy műve, mely Görgei teljes elítélését is tartalmazza, csak halála után lásson nyilvánosságot, kívánatos volna, ha ez minél előbb megtörténne.

67. Kovács Ernő őrnagy, ki nemrég hunyt el Váczon, nagy tömeg becses följegyzést hagyott hátra, melyek úgy a csatákra, mint az aradi kazamaták rabéletére elsőrangú forrásművet képeznek. Szerző kitűnő akvarellfestő lévén, igen érdekes rajzokat készített fogságukról; úgy ezeket, mint becses följegyzéseit bőven fölhasználtam »Magyar Vértanúk Könyve« című, 1905. október 4-én megjelent művemben. Kovács naplóiból kézirat gyanánt jelent is meg egy füzet, az egész azonban kiadatlan s jelenleg a Nemzeti Múzeum tulajdona. Elsőrangú forrásmű, mely egész terjedelmében kiadását nagyon megérdemelné.

3. Államférfiak és politikusok.

Magyarországnak a forradalom másfél esztendeje alatt két alkotmányos minisztériuma volt: a Batthyány- és a Szemere-minisztérium. Amannak tagjai közül emlékiratokat dolgoztak ki, vagy naplókat hagytak hátra: Kossuth pénzügyminiszter, Szemere belügyminiszter, gróf Széchényi közlekedésügyi és Mészáros hadügyminiszter. Az utóbbi tagjai közül: a miniszterelnök Szemere, a hadügyminiszter Görgei, Vukovics az igazságügyi, gróf Batthyány Kázmér, a külügyi tárca vezetője, míg Horváth püspök, a kultuszminiszter saját viselt dolgaiat a szabadságharcról irt történeti művében mondotta el. Duschek Ferenc pénzügyminiszter nem irt mémoiresokat, azonban a pesti haditörvényszék előtt önként tett vallomásai teljes emlékiratot képeznek, saját aláírásával megerősítve. Ma még kiadatlan irat, de nemsokára megjelenik magyar fordításban s Duscheket, mint nemzeti ügyünk második nagy áruelőját mutatja be, kinek minden tevékenysége ez ügy megbuktatására irányult. A második kormányból tehát egyedül a hamarosan kivégzett Csányi László közlekedési miniszter nem hagyott följegyzéseket, a többi hét miniszter igen, a lustaság vádjá tehát egyik kormány tagjait sem érheti jogosan. Első helyen áll valamennyi között:

68. Kossuth Lajos »Irataim az Emigrációból« című korszakalkotó műve, az igazi monumentum aere perennius, melynek különösen három első kötete a legnagyobb magyar irodalmi tények közé tartozik. E kötetek kevéssel megjelenésük után teljes szövegükben jelentek meg a Siebenlist-testvérek (Ágost és József) fordításában Pozsonyban Stampel Károlynál, míg a magyar eredeti tudvalevőleg az Athenaeum kiadása Budapesten. Kossuth ragyogó irányját az okmányok oly tömege s a pontos és sohasem hűtlen visszaemlékezések oly gazdagsága támogatja, mely e művet igazi történelmi kincstárrá teszi. A három első kötet az 1859-iki olasz-osztrák háború eseményeit adja, de itt-ott kitér a forradalom történetére is, egyes epizódokat beszélve el belőle. Kár, hogy Kossuthnak magas kora nem engedte meg, hogy hasonló módon írhatta volna meg a szabadságharc alatt végzett titáni munkáját s ezzel sokszoros megrágalmaztatásának csattanós cáfolatát adta volna. Három világrész elismert legnagyobb szónoka, nemcsak a saját anyanyelvén, de még néhány más nyelven is, megbüvölő lénye folytán valódi hatalom, ki képes volt egy

erősen álló angol kormányt is megbuktatni, kin szinte imádattal csüggték követői, kinek nagy alakja úgy behatolt a magyar nép köztudatába, mint azelőtt egyedül Rákóczié, mint író is a legelsőek közül való. Művének megjelenése európai esemény volt, klasszikus szép előszava egyszerre jött minden nevezetesebb európai nemzet nyelvén, az első kötet egyidejűleg francia és angol nyelven, Amerikában pláne egyszerre néhány millió példányban nyomtatva a »Seaside Library« 20 centes (1 korona) kiadásában, még ott is nagyhatású volt, ahol a magyar nemzet iránt az érdeklődés már teljesen elveszett. Sajnos, hogy a későbbi kötetek, fia szerkesztésében, nagy időközökben jelentek meg, Kossuth halála után meg éppen s így aktualitásukat elvesztették. Mostanáig 13 kötet van kibocsátva, ezekben azonban egyetlen beszéde sem foglaltatik, sem az 1867-en innen levő cikkei és levelei, melyek hamar feledő korunkat is érdekelnék. Folytatásukra nem sok kilátás van; az emlékirat-búvárokra nem is tartozik minden kötet.

69. Gróf Széchenyi István zsenge ifjúságától kezdve vezetett naplót, melybe hiven följegyzett minden eseményt, anélkül, hogy ezek kiadására valamikor gondolt volna. Halála esetére titkáranak, Tasner Antalnak hagyta naplóit, azon megbizással, hogy azokból belátása szerint semmisítsen meg olyanokat, melyeket jónak lát. Tasner — fájdalom! — elég kegyeletes, mondhatnók: vandal volt arra, hogy a nagy embert némileg kisebbnek föltüntető, vagy emberi gyarlóságát előttünk föltáró részeket megsemmisítse s így a naplók 28 kézirati kötete csonka, de mégis végtelenül fontos hazánk történelmének 30 esztendejére. A naplók 1814 december 11-én kezdődnek s 1848. március 18-áig folytonosan tartanak, csak a Tasner által kitépett lapok zavarják meg a folytonosságot. Az Akadémia Tasner örököseitől megvásárolta a kéziratokat s Zichy Antalt bízta meg a sajtó alá rendezéssel, ki aztán szétszecsászta az iratokat, saját gusztusa szerint, ahelyett, hogy úgy adta volna, ahogy Széchenyi megírta őket. Ez volt a második cenzura, miáltal az egyetlen kötetbe összezsugorított és teljesen felforgatott, vezérszavak szerint csoportosított, egy tízedére redukált napló értéktelenné vált s csak arra szolgál elijesztő például, hogy nem szabad naplót kiadni? Azt mondhatnók, hogy Széchenyi naplóit jobban megismerhetjük abból a világosan megírt kis könyvből, melyet gróf Lónyay Menyhért 1875-ben írt Széchenyi hátrahagyott iratairól. Hogy valaha megjelennek-e a nagy alapító naplói az Akadémia kiadásában,

igen kétes, kutatók sem férhetnek hozzájuk, így tehát ez irattömeg igazi holt kincs.

70. Szemere Bertalan belügyminiszter s későbbi miniszterelnök szintén ifjú korától kezdve vezetett naplót, de ezek legnagyobb része a forradalom alatt elásatva elrothadt. Csak a világoosi napok után írt naplói és uti jegyzetei maradtak ránk s az a két kötet, melyet utazásairól még a forradalom előtt adott ki, »Összes művei« címen 6 kötetet adott ki Ráth Mór 1869-től kezdve, e gyűjtemény két első kötetét képezi a »Naplóm«, mely 1849-től 1861 végeig terjedő időről tartalmaz napi, később havi följegyzéseket. Szemere elszomorító példája a nagytehetségű, de önmagával teljesen eltelt embereknek, kik magukat tartják a világ közepének s kiket épp azért mindenki behálózhat, ki hiúságuknak hízeleg. Érvényesülni akarása főleg a forradalomban tünt ki, midőn baklövést baklövésre halmoz, a sajtótörvény-tervezettől kezdve az aradi várban augusztus 11-én lejátszott jelenetig, azon túl naplója s igen rossz órában kiadott három mémoireja Kossuthról, Batthyányról és Görgeiről tanuskodik jellemének ez irá-
ugy fogyatékoságáról. E mémoireok (Hamburg, 1853., Hoifmann és Campe) pozitív valótlanságokat is tartalmaznak a valóban becses eredeti okmányok és a szereplő Szemere által végzett dolgok előadásán kívül. Nagyon becses dolgok, melyek ismerete nélkül hiányos volna forradalmunk történetének írása, de az indokolatlan és feneketlen Kossuth-gyűlölet Szemerének tudott valótlan-
ságokat is ad tollára, hogy Kossuthot a külföld előtt befeketithesse. E gyűlölet huzódik végig naplóján is, melyből megtudjuk, hogy minden olyan szédelő, ki hozzá Kossuth szidalmazásával közeledett, teljes bizalmára számíthatott, mit például a hirhedett Szabó Pál, a Kossuth-féle Iparegylet megszökött tolvaja, ki is zsákmányolt, mert Szemere még neje vagyonának legnagyobb részét is e tolvajra bízta, ki aztán meglopva Szemereéket is, közvetett okozója lett Szemere későbbi elmeháborának. Az ítélőképesség hiánya volt Szemere egyik jellemvonása. Legjobb barátját, a szintén száműzetésben élő gróf Batthyány Kázmért gyanusítja meg a korona elárulásának bűnével s e gyanut csak akkor hártja el, midőn Batthyány a száműzetésben meghal. Ekkor a francia lapokban nekrológot ír róla, saját magának pedig gyászoló verset. Ismerve Szemerét, értjük a forradalom második részének bukását is. Sajnos, Kossuth rosszul ismerte őt.

71. Gróf Batthyány Kázmér, volt külügyminiszter, szintén

hagyott emlékiratokat angol nyelven írva. Ezeket Tóth Lőrinc ismertetette és némi kivonatokban be is mutatta a »Budapesti Szemle« 1893-iki évfolyamában, csak azt hallgatva el, hol vannak ez emlékiratok? A bemutatott részek három töredéket tartalmaznak, ezek közül a Védegyletre vonatkozó töredék bir becsüsel. Batthyány volt tudvalevőleg elnöke a Védegyletnek, történetét tehát ismeri. A másik két töredék nagyon igaztalan megítélése kortársainak. Annál igazabb és elfogulatlanabb ítélő

72. Vukovics Sebő, volt kormánybiztos és igazságügyminiszter, kinek emlékiratait Bessenyei Ferenc, azóta elhunyt képviselő rendezte sajtó alá és adta ki 1894-ben (Budapest, Athenaeum). A legbecsületesebb emberek egyike, az igazságügy vezetésére fényes jelleménél fogva kiválóan képesített, kinek talán ellensége sem volt, csak tisztelői és barátai voltak. A szerb lázadás alatt kormánybiztos, később Görgei táborában ellenőrző kormánykiküldött, majd miniszter, megfigyeléseit arany becsületességgel írja le. Menyire mellőzhetlen forrás a forradalom ismeretére, arra csak egyetlen jellemző adatot. Minden emlékiró úgy tünteti föl Görgeit, mint aki rendkívül boszus volt, midőn megtudta a debreczeni április 14-iki függetlenségi nyilatkozatot. Vukovics éppen együtt volt Görgeivel, mikor a hivatalos értesítés megjön a nagyfontosságú tényről s elmondja, hogy Görgei jókedvű nevetéssel fogadta a hírt s így szólt környezetéhez: »Ha sokáig győzünk, még a kínai császárnak is hadat izenünk majd!« (471. lap). Ugyanott olvassuk, hogy Kossuth Görgeit csak baráti levélben figyelmeztette arra, hogy talán Budavárát kellene elfoglalni s e levelet Görgei azonnal átadta Vukovicsnak elolvasás végett. Ez volt az a »szigorú rendelet«, melyben Kossuth Görgeinek Buda »minden áron elfoglalását« parancsolja meg. Megtudjuk Vukovics emlékirataiból, mint gunyolták a Görgei-huszárok Mészáros hadügyminiszter minden cselekedetét, a vakmerő Guyont hőbortosnak, a lángoló hazafit, Lenkey tábornokot butának, szóval mindenkit, Görgei kivételével, már április havában. Görgeinek a kinevezett és már fölgyógyult fővezér Vetter altábornagy ellen tervelt eljárása is benne foglaltatik Vukovics könyvében, ki bár nagy tisztelője Görgeinek, de hibáit roppant nyíltsággal tárgyalja, sőt mint ravasz ármánykodót mutatja be. A könyv töredék, de így is terjedelmes, mert 536 lapnyi, rendszeres dolgozat.

73. Horváth Mihály püspök és Kossuth kultuszminisztere, az

orosz betörés elhárítására elrendelt országos bőjt kigondolója, a függetlenségi harc történetéről írt művében adja elő saját szereplését, melyből forrás erejével bir kiválólag az aradi napok leírása s a vele szerepelt egyének jellemzése. Ezek miatt műve bátran vehető nagy mémoiresnak, különösen a genfi kiadás, melyet még nem a császári történettanár, hanem a száműzött írt. Mennyire jól ismerte embereit, mutatja Duschek jellemzése, kiről műve III. kötetében írván, mindazt elmondja, mit később ez saját magáról a haditörvényszék előtt bevall, általában akkor még a forradalom bámolója és mint részese, egyuttal minden tekintetben igazolója is. Nézete azonban megváltozik, amint a császári udvar közelébe jut. Már 1867-ben Kossuth leveleire ir választ, élesen fordulva egykori főnöke ellen, de kiérdemelvén Pál-fordulásával a csanádi püspökséget. Az egykori miniszter fordul megbízója, a republikánus a tervezett reszpublika feje, a történelemíró a történelem csinálója ellen. Mennyi hitelesség adható meg ezek után Horváth későbbi műveinek és átdolgozásainak, döntse el az olvasó maga.

72. Duschek Ferenc pénzügyminiszter, kit Kossuth még »Iratim«-ban is megvédelmez, mint haló porában megrágalmazottat, önkényt tett vallomásokat a pesti haditörvényszék előtt, hogy ezek előadásával magának érdemeket szerezzen az osztrákok szemében. Duschek erre nem volt kényszerítve, meg is tagadhatta volna a vallomást, semmi veszély nem fenyegette, mert Haynau négy nap előtt megbukván, az Újépületben bezárt és halálos ítéletüktől remegő »rebellis«-eknek mind megkegyelmezett. Duschek az István főherceg-szállodában lakott, nem volt fogságban, a bírák tisztelettel bántak vele. S ő mégis vallomást tett s ebben elmondja, mily pokoli praktikákkal hiusítá meg a magyar nemzet önvédelmi harcát, mikép akarta ellopni a magyar bankjegyek matricáit István nádorral egyetértésben, hogy pénz ne legyen a háboru folytatására, mikép tudja kicsinálni, hogy ne nyomathassanak tényleg bankjegyeket később s mint jön a kormány a legkinosabb zavarba a pénzhiány miatt, mikép gátolja meg, hogy a már megvásárolt, de még ki nem fizethetett 50.000 fegyver hazánkba behozassék, miáltal sok derék, de fegyvertelenül harcoló magyarnak lesz közvetve gyilkosává. Sok fertelmes dologát valja be az az ember, ki Isten nevének segítségül hívásával tett vala fogadalmat a magyar nemzet jogos harcának minden tőle telhető erővel elősegítésére! Ez irat, miután Duschek azt három helyen is aláírta s mindenütt első személyben beszél, valóságos

emlékirat, az elvetemültség emlékirata. Az okmányról magam vettem másolatot s a világháború befejezte után közreadom. A valóságok kelte 1850. július 11., 12. és 13. napjai, a sűrűn beírt ívekből egész kis kötet telik ki. Duschek mégis elszámította magát, mert jutalom helyett egyévi várfogságot kapott, melyet báró Vay Miklóssal együtt töltött el Theresienstadtban, azután pedig jutalom nélkül bocsátották el.

Lássuk a többi politikust.

75. Báró Vay Miklós 1848-ban előbb teljhatalmu erdélyi kormánybiztos, majd V. Ferdinánd által kinevezett, de egy napig sem fungált miniszterelnök, a szabadságharc után haditörvényszék elé került, négyévi várfogságra szóló ítéletet kapott s büntetését szintén Theresienstadtban tölté ki, több kiváló hazafival. Előzetesen az Újépületben volt vizsgálati fogságban s ez időszak leírása a legérdekesebb a történészre, mert a báró naplójegyzeteiből tudjuk meg, mennyi kivégzés volt ott suttyomban, ítélet nélkül. «A sok kivégzés közben végre magát az embert is felköthetnék egy kis elnézésből, vagy félreértésből, — amire anélkül sem hiányzik nálunk a jóakarati!» — jegyzi meg báró Vay naplójában, midőn végre bucsút vehet az átkos emlékű Újépulettől, hol (mint szintén ő írja) kocsiszámra hordották az idegen utazókat, legtöbbször angolokat, a vesztőhelyek megtekintésére, bemutatni a művelt Nyugat fiainak, mint »civilizál« nálunk Ausztria. Báró Vay naplói nagybecsű kortörténelmet képeznek, megbízhatóságuk minden kétségen felül áll. Kár, hogy a naplókat a Szent István-rend kiskeresztése, Lévy József, a megtért (de egykor vad) republikánus állította össze, kihagyván belőlük a nem-opportunus részleteket. A műhöz, melynek címe »Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből« (Budapest, 1899, Franklin) számos eredeti levél és egyéb okmány van mellékelve, melyek nagybecsű fölvilágosításokat adhatnak a hazai protestáns egyház történetéhez, az 1860-iki alkotmányi mozgalmak lefolyásához, a könyv elején Vay élet-rajza és a huszas és harmincas évekből való utirajzai vannak.

76. Idősb Szögyény-Marich László, volt országbíró, a nemrég elhunyt nagykövet édes atyja, báró Vaynak benső barátja volt, a magyar ó-konzervatívok egyik vezéregyénje, ki a forradalom alatt is megmaradt az udvar és a kamarilla pártján. »Emlékiratainak« I. kötete 1903-ban (Budapest) jelent meg, fia által kiadva, sajtó alá Thallóczy Lajos által rendezve. A további kötetek még nem jelentek meg. E kötet az 1836-tól 1848. december 2-áig terjedő időszakot tartalmazza. Fontosságáról elég csak

annyit említenem meg, hogy Wesselényi, Kossuth és az országgyűlési ifjuság ellen folytatott perek leírásával kezdődnek meg a följegyzések, e perekben a szerző mint bíró ítél s leplezetlenül megírja, hogy a szigorú ítéleteket jogosaknak és törvényeseknek tartotta, sőt olyan bíró is volt, ki egyenesen halálára szavazott Kossuthnak azért, mert levelekben meg merte írni a megyéknek az országgyűlésen elhangzott beszédek tartalmát. Így gondolkoztak a harmincas években Magyarország legfőbb bírái az igazságról! Lehet-e e vallomás után a forradalom jogosultságáról beszélni? Igen fontos része Szőgyény munkájának a bécsi kamarilla működésének feltárása, melyről nagybecsű eredeti okmányt találunk a műben, faksimile-másolatban. Legfontosabb részlet Jellacsics kineveztetésének története, melyet egyébként a szintén igen beavatott báró Helfert császári történész is megerősít. Maguk az emlékiratok csak 97 lapra terjednek, de a mellékelt okmányok további 170 lapot tesznek ki. Nélkülök a magyar történelem e része teljesen érthetetlen. Maga a szerző rendezte el műve besorolását, fiához intézett ajánlásában a további részek tartalmát így állapítva meg: A magyar forradalom némely lényeges körülményeire vonatkozó tapasztalatok s az 1851-ig tartott visszavonultságban gyűjtött érdekesebb észleletek. — Az 1851-iki birodalmi tanács. — Az 1860-iki megerősített birodalmi tanács tárgyalásai s az októberi diploma előkészítése, végül 1861-ben történt visszalépéséig lefolyt események belső története. — E vázlatból is látható, mennyi fontos ügyre vonatkozó felvilágosítás várható a további kötetektől, ha valaha megjelennek. Az emlékiratokban foglalt dolgok leírásának megtekintését az öreg Szőgyény maga Horváth Mihálynak megengedte, ki a »Huszonöt év története«-ben hivatkozik is rájuk, mint forrására. Az újabb följegyzések azonban teljesen fölhasználatlanok.

77. Wirkner Lajos udv. tanácsos, a leggyűlöltebb magyarok közé tartozott a forradalom idején. Mindenre kész saját hazája ellen, vak szolgája »urának, a császárnak.« I. Ferenc és V. Ferdinánd alatt fontos szolgálatokat tesz az abszolutizmus ügyének, hálából Ferenc József uralkodásának első éveiben, mint kifacsart citromot eldobják. »Élményeim« cím alatt 1880-ban Pozsonyban, hol visszavonulva élt, adta ki (Stamplfnál) emlékiratait, őszintén megírva igen kevésbé rokonszenves pályája eseményeit s a szolgálatokat, miket császáranak tett. Adatai igen fontosak, mert belső ember volt, ki különösen a láthatlan ár-

mányok szálait szövögette kitartó buzgalommal. Műve sohasem volt érdeme szerint becsülve, pedig a kamarilla működésének meg lehetős hű tükre s azt a megbecsülhetetlen adatot is tartalmazza, hogy b. Jósika Samunak lett volna köszönhető, ha a dinasztia elveszti Magyarországot 1848 március végén, mert minden osztrák államférfiu belátta annak szükséges voltát, hogy a törvényjavaslatokban követelt önállóság megadása a hadügy és pénzügy terén egyedül tarthatja meg Magyarországot a Habsburgoknak, még az osztrák abszolutista Zanini tábornok, hadügyminiszter is arra szavazott, hogy a kívánalmak megadandók, egyedül a »magyar« b. Jósika, az erdélyi nagy hazafi kötötte meg magát s nem akart hazájának semmiféle »engedményt« tenni, amivel a rögtön kitörő forradalmat kockáztatta. Mikor aztán egyhangulag leszavazták, legalább annyit tett meg, hogy az eladósodott b. Jellacsicsnak horvát bánná kineveztetését keresztülvitte, hogy Magyarországra végtelen nyomort és szenvedést hozhasson ezáltal. Az államtanács határozatainak nagyrészt Wirkner volt a fogalmazója, e dolgok elbeszélése, (mint Helfertből ellenőrizhetjük) teljesen hiteles. Fontos szerep jut neki a márciusi napokban, midőn a megbukott kamarilla elveszté fejét s egy ügyes és elszánt embernek jó hasznát vehették. Wirkner határozottan áll hazája ellenségeinek pártjára s jutalma az, hogy a forradalom leverése után Schwarzenberg herceg, a feketelelkű kéjenc, kinek véres működéséről még Széchenyi is csak gyűlölettel tud írni »Blick«-jében, rögtön nyugalmaztatja Wirknert 2000 forint díjazással, 26 évi adózó szolgálat után. »Ezen helyzetben vagyok még most is« — írja 1880-ban, midőn könyve megjelent; elkeseredését értjük s könyve öszintéséért ennek köszönhetjük. Wirkner könyve az 1825-től 1848-ig terjedő idő ismeretére nagy fontosságú, a magyar politika bécsi szereplőit közeli ismerjük meg belőle s nem utolsó adatok birtokába jutunk, ha pl. olyat tudunk meg, hogy Reviczky Ádám magyar kancellár annyira el volt adósodva, hogy nyaralóját Metternich engedélyével éppen Wirkner sorsolja ki, miből 100.000 forint jön be, egy nagy csepp az adósságok tengerének kevesbbitésére. Az illető adósságait többször fizették ki államköltségen, végre is elcsapják az eladósodott kancellár urat. Az ilyen adatok adják meg az emlékiratoknak igazi becsét, mert a színtalálak közé bepillantást nyújtanak nekünk.

78. Báró Ambrózy Lajos udvari kancelláriai osztályfőnök volt a másik, épp ily alázatos szolgája az abszolutizmus-

nak, vak eszköze a szabadságellenes mozgalmaknak minden időben. A délvidéki zavargások idején a reakció által leküldetvén, ott a magyar ügynek tőle telhetőleg ártani iparkodott s Temesvárra besorozulván, a Vécsey-hadtest ostromát kiállotta s augusztus 9-én szabadult föl a temesvári csata után. Ha a magyaroknak sikerült volna bevenniök Temesvárt, Ambrózyt bizonyára fölakasztják, oly nagy volt iránta a gyűlölet. És méltán. Ura, a császár iránti ebi hűség jellemző vonása ez embernek, kinek 1898-ban megjelent emlékiratai is csak ez egy erényét tükrözik vissza. Temesvári szereplése adatait ellenőrizhetjük az Ambrózy György által névtelenül kiadott »Temesvár im 1849, während der Belagerung« (Temesvár, 1853.) című művéből, mely az ostrom emlékoszlopának leleplezési ünnepére készült. Lajos szerezte meg családjának az osztrák báróságot, megkapván a Szent István-i end kiskeresztjét, majd többféle osztrák hivatalt viselt Magyarországon és Sopronban való helytartósági kerületi alelnök, végül magyar nyugdíjat huzott haláláig — a hazaárulás jutalmául.

79. Gróf Szécsen Antal szintén császári magyar volt, de a kiegyezés után meg tudván alkudni a korral, magyar íróvá és »hazafi«-vá lett, annyira, hogy velőtlen tanulmányait a Kisfaludy-Társaság adta ki s mint irodalmi nyereséget hirdette. Szécsen szereplője volt az 1839/40-iki országgyűlésnek, melyről monografiát irt s mint szereplő egyén tanúsága emlékirat jellegével bír. Szereplése azonban épp oly jelentéktelen volt, mint följegyzései.

80. A Honvédelmi Bizottmány tagjai közül báró Jósika Miklós, a nagy regényíró dolgozott ki emlékiratokat, nem ugyan e minőségben végzett ténykedéséről, de a forradalmat megelőzőt időkről. »Emlékirat« című 4 kötetes műve 1866-ban jelent meg Pesten, a szerző halála után s bár megjelenésekor Gyulai Pálnak hihetetlenül durva támadásában részesült, kimondhatjuk, hogy becsesebb emlékiratokat a harmincas és negyvenes évek irodalmi viszonyainak ismeretére nem ismerünk. Jósika a forradalomnak egyik szereplője és »kompromittáltja« volt, Gyulai haragja ellene ebből magyarázható meg. Miként lett »Abafi« szerzője íróvá, mily sikerei voltak, milyennek találta a magyar írói köztársaságot Vörösmarttyék korában s főleg saját életéből följegyzett események előadásában igen gazdag az »Emlékirat«, mely mint kortörténelem igen becses. Jósikának szokás tulajdonítani egy német nyelven Lipcsében 1851-ben (Arnold-féle könyvkereskedés)

megjelent 2 kötetes művet, »Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes« címűt, melyben kiválólag a Honvédelmi Bizottmány működése van behatóan és igen alaposan ismertetve, de a könyvben előforduló durva tévedések (pl. az aradi vértanúk közé veszi Gáspár Andrást, Kiss Ernőt az akasztófák alatt állónak mondja, míg társait kivégzik), ellene mondanak e feltevésnek, bár a műben előforduló jellemzések a kiválóbb szereplőkről általában igen találók és kiváló szereplőre vallanak, ki mindez egyéneket közelről ismerte.

81. Madarász László, a »gyémántos« rendőrminiszter, kit általában a gr. Zichy Jenő-féle ékszerek ellopásával gyanúsítottak 1849 márciusában, a forradalom után Amerikába menekült, hol 60 évet élt még s ezalatt megírta emlékiratait is. E kéziratot halála előtt még, följajlotta a clevelandi »Szabadság« napilap szerkesztőjének, Kohányi Tihamérnak közlés végett, ez azonban (miután benne igaztalan támadásokat látott Kossuth ellen) saját érdekében visszautasította az emlékiratokat. A kézirat további sorsa ismeretlen előttem, mert midőn Madarász 1909-ben meghalt s halálát magyarul már nem tudó leánya a szerkesztőségbe bejelentette, rögtön tudakozódtam a kézirat felől, de azt a választ nyertem, hogy mitsem tudnak felőle. Lehet, hogy valahol Magyarországon van, de bármi legyen is tartalma Kossuthra vonatkozólag, a mű érdekes lehet, mert Madarász sok titok tudója volt s már mint Magyarországtól mitsem váró öreg farmernek nem állott érdekében, hogy az általa tudott dolgokat elhallgassa. Bizonyára lehettek abban a gyémántokra vonatkozólag is fölvilágosítások, mert világos előttem, hogy oly állású ember, mint Madarász, ki még vagyonnal is birt, nem volt arra rászorulva, hogy holmi ékszereket tulajdonítson el. Mint igen radikális gondolkozási embernek temérdek ellensége volt, különösen az Ausztriával folyton rokonszenvező »békepárt« tagjai gyűlölték ádázul s megbuktatására minden eszköz jó volt.

82. Madarász József, a szintén száz éves korában elhunyt függetlenségtől pártvezér 1883-ban adta ki (Budapest, Franklin) »Emlékirataim, 1831—1881« című vaskos kötetét, melyben félszázados közpályája emlékeit, eleinte részletesen, végefelé nagyon vázlatosan adja elő. A forradalom előtti megyei harcok, a forradalom alatt folytatott működése, raboskodása és az 1861-iki rövid alkalmánosság küzdelmei élénk tollal rajzolják, némely »nagy emberünk«, mint gr. Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért

és mások elvtelensége érintve, a függetlenségi párt belső története kimerítően rajzolva, ez utóbbinak fejlődésére és egyes stádiumai történetére elsőrangú forrás, de igen sok tanulságot tartalmaz a kiegyezés utáni korrupcióra vonatkozólag is.

83. Ujházy László, volt sármegyei főispán, komáromi kormánybiztos, kiváló jellemű hazafi, ki Klapka kapitulációja után kivándorolt Amerikába s ott Iowa államban Uj-Buda nevű falut alapította, szintén hagyott hátra emlékiratokat, melyek jelenleg az Ujházy-család egyik tagjánál a Felvidéken vannak. Némi mutatóványokat közölt belőlük a clevelandi »Szabadság« 1911. december 21-iki jubileumi számában. Ujházy és Madarász László gyermekei az új hazában léptek egymással házasságra.

A szabadságharc megindultával megalakult az országgyűlés kebelében a »békepárt«, melynek programja az Ausztriával megalikuvás volt, ha kell, az 1848-iki alkotmány föllázdozása árán is. E párt még akkor sem oszlott fel, midőn a függetlenségi nyilatkozat végleg kettévágta a hazánk és Ausztria között a közjogi fonalat, de tovább ármánykodott s hol Klapka, hol Görgei, hol Stein ezredes segítségével akart katonai forradalmat szítani, hogy Kossuthot megfosztva a kormányzóságtól, saját emberei jussanak uralomra. Ez ármánykodásokról van szó Klapkánál, Szilláyninál és Görgeinél irataiban is. Ahhoz nem volt bátorságuk, hogy 1849 április 14-én férfiasan fölszólaltak volna a függetlenség tervezett kimondása ellen, a határozat egyhangulag ment keresztül, sőt némelyik a republikánus pártba is belépett közülök s ott szította az egyenlenséget tovább. E párt látható feje

84. Kazinczy Gábor volt, ki debreczeni szerepét rövid visszaemlékezésben, kevés őszinteséggel írta meg Abafi »Hazánk«-jában. Oda tartozott

85. báró Kemény Zsigmond, a nagynevű író is, ki mindjárt 1850-ben 'a' forradalmat gyalázó munkát bocsátott közre »Forradalom után« cím alatt, minden hibát Kossuthra tolva benne. Erre névtelenül Frereych Imre írta meg »Dokumentált felelet«-ét, melyre Kemény nem válaszolt soha. Szerepléséről a forradalom alatt s a békepárt mentegetésére terjedelmes emlékiratot készített, melyet aztán szerencsétlen kiadásban Beksics Gusztáv bocsátott közre (Budapest, 1883, Athenaeum). A mű címe »Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés, írta Beksics Gusztáv«. Az emlékirat megcsonkítva, kihagyásokkal közöltetik a műben, azt sem tudhatjuk, hiven van-e közölve, ami megjelent, de ha mind Ke-

mény műve, az csak azt bizonyítja, hogy Kemény is hitelt adott vénasszonyos pletykáknak s azokat tudatosan terjesztette, mint például azt a hirt, hogy Kossuthot »a nő-cotteria, — értem az öreg anyát, Kossuthnét, Meszlényinét, Ruttkaynét, azon cotteriát, mely oly átkosan folyt be közügyeinkre«, befolyásolta volna. Ilyen pletyka volt az, hogy Madarász László Debrecen utcáin általa fölláltatandó guillotineról beszélt mindenfelé. De dátumbeli tévedések is vannak a műben, mert pl. Kemény (ha ugyan a mű tényleg az övé) Dembinszky Debreczenbe érkezett a február 27-iki országgyűlési események után beszéli el, holott a lengyel vezér már januárban Debreczenben volt. Az is nagy baklövés Kemény művében, hogy 1849 március 9-ére, a rendjelek kiosztásának ünnepélyére mondja Görgői első találkozását Kovács Lajossal, ki pedig alább hivatkozandó munkájában határozottan állítja, hogy ő csak májusban beszélt először Görgőivel, mint tábornokkal. Már most melyik úr föllent, a szemtanú Kemény, vagy a szereplő Kovács? Kemény emlékiratának értékét a fennbbiekből is fölbecsülheti a szives olvasó, ha a Beksics által kiadott iratot hitelesnek tartja.

86. Kovács Lajos, Széchenyi közlekedési miniszteri tanácsosa, szintén nyilatkozott a békepárt dolgában. E párt lelke voltaképen Kovács volt, a parlamenti taktikát ő vezette, a Kossuth és Madarász László ellen intézett támadásokat ő irányította. »Gr. Széchenyi István közéletének utolsó három esztendeje« cím alatt adott ki 2 kötetre terjedő dolgozatot, melyben a »nagy gróf« közlekedésügyi tervei megvalósulását adja elő, mint ezekben jobb keze. E műből tudjuk meg azt is, hogy a Széchenyi, mint miniszter neve alatt »Javaslat a közlekedésügy rendezéséhez« 1848-ban megjelent dolgozat szerzője voltaképen Kovács s a művet Széchenyi csak mint miniszter jegyezte, e dolgozat tehát törlendő Széchenyi művei jegyzékéből. Kemény emlékiratának megjelenésekor

87. Irányi Dániel, a függetlenségi párt vezére 1883-ban irt cáfolatot, igen élesen ítélve el a Keménynek tulajdonított emlékirat valótlan állításait s a Kossuth ellen még 35 év múlva is szított gyűlöletet. Irányi 1848-ban képviselő, teljhatalmú kormánybiztos s kifogástalan hazafi volt, ki 1859-ben és 1860-ban Párisban Chassin Károly Lajos francia íróval egyesülve, két terjedelmes kötetben (»Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847—1849«) igazolta forradalmunk jogosságát s ezzel a kül-

föld előtt ügyünknek kiváló szószólója lett. Fontos volt e szolgálat közvetlenül a francia-olasz szövetségesek háboruja előtt Ausztria ellen, midőn az emigráció teljesen a szövetségesek részén állott s itthon is készülleteket tettek a szabadító seregek bevonulása esetére. Irányi jogosan szólalt föl a Kemény-féle emlékirat ellen, élesen támadva a »sötétben turkáló vakandok-bandát«, amint tapintatlanul nevezte a volt békepártot. »Megjegyzések b. Kemény Zsigmond emlékiratára« című művét az első sorban érdekelt Kovács Lajos nem hagyhatván szó nélkül, kiadta ugyanazon évben »A békepárt a magyar forradalomban« című művét (Budapest, 1883, Révai) s ebben igazolni iparkodik saját és társai eljárását. Védekezésének egyik szerencsétlen vonása az, hogy a »békepárt«-hoz számítja mindazokat, kik a forradalom kezdetén a kiegyezés mellett fölszóltak, gróf Batthyány miniszterelnököt, Deák Ferencet, b. Eötvös Józsefet s a kormány leglelkesebb híveit s ezekkel szembe állítja a minden áron háboruszkodni akaró Kossuthot és társait. E beállítás rosszhiszemősége megfosztja Kovács röpiratát erkölcsi alapjától, mert hiszen Kossuth még Debreczenben is a békés megegyezés mellett van, amikor pedig Eötvös október óta »Helvécia hótakart tetői« alul nézte »hazám, a bátrak hazája« kétségbeesett harcát alkotmányáért, Deák Windischgraetz szárnyai alatt ült Budapesten, gr. Batthyány pedig mint népjog-ellenese a fogságba ejtett béke-követ raboskodott. Kovács is felül a pletykának, melyeket akkor Debreczenben terjesztettek, többek között elmondja, hogy Kossuth Schwechattól kivont karddal menekült kocsijában, mint ahogy másik könyvében elmondja, hogy Kossuth (a gyáva!) Széchenyire, a volt huszárcapitányra és lipcsei érdemkeresztes hősré egy minisztertanács alkalmával puskát fogott, stb. Egyetlen adata van Kovácsnak, melyért érdemes emlékiratát elolvasni s ez az, melyet a Görgeivel cimborálás vádjá ellen fölhoz, hogy Görgeit életében először akkor látta, mikor ez Széchenyi közlekedésügyi miniszternél egy vasuti kerék találománya érdekében jelentkezett s ő fogadta a miniszter helyett. Görgei ekkor polgári állású fiatal ember volt s technikai dolgokkal foglalkozott. Kovács elutasítja találmányával a fiatal embert, nem is sejtve, mi lesz még ez emberből. Kovács ez adata és Görgei négy évi buzgó vegyészsége furcsa színbe állítja oda Görgeiék azon később elhelyezni akart állítását, mintha Görgei a polgári állásában eltöltött négy év alatt a katonai tudományokban tökéletesítette volna magát — elméletileg s kész hadvezér lett volna,

mikor kapitányi ranggal belép (a megélhetés által kényszerítettve) a honvédségbe. Egyebekben Kovács emlékirata pártirat, melynek kevés köze van az igazsághoz. Kovács a békepárthoz számítja

88. Gr. Lónyay Menyhértet is, ki egész életén át vezetett naplót, de ebből csak egy rész jelent meg nyomtatásban a »Budapesti Szemle« 1896. évfolyamában. A kézirat a Földhitelintézet birtokában van. Lónyaynak később jutott döntő szerep hazánk történelmében, emlékiratai kétségtelenül fontos fölvilágosításokat tartalmaznak.

89. Jókai Mór, a békepárt debreczeni hirlapírója volt s emlékezéseit több kötetben írta meg. Legterjedelmesebb ezek között az »Életemből« című három kötetes mű (Budapest, 1886, Ráth), mely gazdag tárháza a visszaemlékezéseknek, »Való és Költött«, mint Goethe önéletrajza, Jókainál több az utóbbi, mint az előbbi. Külön jelentek meg még 1855—56-ban (Pesten, Heckenastnál) »Tarka Élet« című művében visszaemlékezései Petőfire, melyekkel a nagy lírikus emlékezetét ujítja föl oly korban, melyben a szabadsághősökről írni igen kockázatos vállalkozás volt. Regényei is sok emlékiratszerű dolgot tartalmaznak, kiválsólag a »Tengersizemű hölgy« és »Utazás egy sirdomb körül«, melyek elhunyti neje, Laborfalvi Róza emlékezetének voltak szentelve.

Egész életükre terjedő visszaemlékezéseket irtak a politikusok közül:

90. Pulszky Ferenc, ki 1879—82-ben Budapesten (Ráth kiadása) megjelent »Életem és Korom« című művében a forradalom előtti, utáni, majd száműzetésében, Angliában lefolyt életét s olaszországi dolgait négy nagy kötetben írta meg. Ugyane mű később 2 kötetben, javított kiadásban jelent meg (1885, Franklin). Pulszky ifju korától vezetett naplót s már 1837-ben közre adta német nyelven írt utazási naplóját »Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn«, később is több európai nyelven írt teljesen korrektül, amivel nagy szolgálatokat tett hazánk ügyének. A forradalom előtt mint tudós, mint politikus és államférfi: oly nevet szerzett, hogy az első alkotmányos kormány összeállításánál miniszteri tárca is volt neki szánva, később azonban csak külügyi államtitkár lett herceg Eszterházy Pál miniszter mellett. Mint ilyen Bécsben oly odaadással képviselte a magyar ügyet, hogy aligha kerülte volna el a fölakasztást, miután a gr. Latour hadügyminiszter meglincselését (1848. okt. 6-án) ő finanszírozta, mint ezt úgy a hivatalos nyomozás iratai kiderítették, mint Kászonyi Dániel bevallja. Bécsből elmenekülvén, kül-

földön lett a kormány diplomáciai ügynöke s mint ilyen nagy szolgálatokat tett ügyünknek. Kevésbbé kifogástalan londoni szereplése, mely különösen a szerencsétlen *Racidula* (lásd 178. sz.) sirba üldözésével s a segélypénzek kezelésével tűnik ki. Később Kossuthot Amerikába elkíséri s ott igazán jobb keze a Kormányzóra háruló feladatok elvégzésében. Olaszországba az ötvenes évek végén megy, hogy Kossuthot a királyi udvarnál támogatthassa, de később szakadás áll be kettőjük között, melynek mindketten politikai okot akarnak adni. Visszatérve a hazába, Deák pártjának egyik oszlopa lesz s a naplóírással fölhangy. Iratai, tömördek kiadatlan, a Nemzeti Muzeumban, özvegye ajándékából. Főnebb említett emlékiratai sok dolgot őszintén bevallanak, sokat bölcsen elhallgatnak, egészben nagybecsűek. A ki nem adottak négy európai nyelven vegyesen írvák, kiadatásuk nyereség lenne irodalmunknak. Emlékiratszerű, bár mese köntösében, »Mese a Csillagfiról és a Királyfiról« (Garibaldiról és III. Napoleonról), mely a feleségével és fiával Ágosttal közösen írt »Regék az Olaszföldről« című kötetben (Pest, 1865, Emich), majd bővitve az Aigner által év nélkül kiadott két kötetben (Nemzeti Könyvtár vállalat) foglaltatik. Ugyane műben mémoiresok a politikai élet főbb szereplőiről írt jellemrajzok s saját életének vázlata a ki-egyezés idejében.

91. Pulszky né Walter Teréz eredetileg bécsi zsidónő, de férje befolyása alatt annyira azonosította magát a magyar mozgalmakkal és nemzetünk ügyével, hogy önállóan is járt el férje távollétében, mint a magyar ügy harcosa, mint azt a Muzeumban levő iratokból láttam. Midőn Pulszky Olaszországban volt s neje Angliában maradt, Teréz a londoni lapokban Magyarországot illető támadásokat vert vissza és erős cáfolatokat közölt a cikkekre. Az utókor valamikor nagy elégtételt fog adni Teréz emlékének, ki hazánk ügyének ezzel igazi szolgálatokat tett. Mindjárt a forradalom után megírta »Memoiren einer Dame waehrend der Ungarischen Revolution« című művét, mely a forradalmat magyar szempontból ismertette, majd Kossuth amerikai útjáról, melynek részese volt, írt angolul utinaplót, mely azonban kiadatlanul és csonkán van meg a Nemzeti Muzeum iratai között. E napló az alább 173. sz. alatt) említett László Károly-féle Naplójegyzetekkel egyedüli hiteles forrása magyar részről Kossuth pártatlan diadalutjának.

92. Bárá Podmaniczky Frigyes volt 1848/9-iki huszár-

tiszt, élete végén v. b. t. tanácsos és Tisza Kálmán pártelnöke, 4 kötetre terjedő emlékiratokat bocsátott közre még életében. »Naplójegyzetek« (Budapest, 1887, Grill) szerény címe könyvének, mely tele érdekes csevegésekkel, melyek aztán pártirattá vedlenek át, mihelyt a jelenhez közelednek. Az egykori »tigris«-ek bárányjá vedlése mindig sok mentegetőzésre, itt-ott ferdítésre szorúl s ezektől Podmaniczky könyve sem mentes. Föltétlen hitelességük könyvének régebbi részei, saját születésétől, sőt atyja és anyja viselt dolgai elbeszélésétől kezdve, aztán a császári seregbe besoroztatása és ottani gyötörtetései.

93. Táncsics Mihály, a munkás-apostol, saját, igen alant kezdődött életpályája emlékeit öt kis kötetben írta meg, melyeket a Táncsics-bizottság hosszabb időközökben adott ki az író összes művei között. Az »Életpályám« utolsó fogalmazásában 1876-ban állapítottatott meg véglegesen az akkor már igen elaggott szerző által, ki saját életét sok helyen megható leírásban adja, másutt viszont oly aprólékos részletezéssel, melyre semmi szükség nincs. Egyik utazásban följegyzi e fontos dolgot is: »Itt láttam életemben először teknősbékát!« — ami bizonyára igen elengedhető mémoire-följegyzést képez. A forradalom előtti türehtelen szellemi rabság, a vég nélküli üldözések, a durva kinzások leírása azonban egy martir saját elbeszélése alapján igaz és érdekes olvasmány, ha mindjárt az »egykönyvű« Táncsics előadásában is.

94. Bárányfi Ferenc előkelő család gyermeke, ki eleinte szabadelvű, de később a nemzetellenes kormánnyal tartás hasznos voltát belátván, átnyergel az ellentáborba s ádáz eszköze lesz a bécsi kormánynak s mint híres párbajvivő tesz szolgálásokat az adminisztrátori rendszernek Fejér-megyében, öreg korában két elegáns kötetben adja ki »Életem és Élményeim« címen (Budapest, 1878) emlékiratait, melyek különösen a március előtti időről képeznek érdekes vallomásokat. Egy csomó valótlanág előadása óvatossá tesz műve használatában, de a politikai párbajok mint az ellenség elnémitásának egyik eszköze e műből is kidomborodik. A megyei életben elkövetett erőszakoskodások rendszerét megismerjük könyvéből elég részletesen, — írója végül mint magas rangú államhivatalnok és v. b. t. tanácsos hal meg. A szintén fejérmegyei Schwarcz Gyula képviselő és egyetemi tanár beszélt e sorok írójának Fiáthról, hogy a forradalom után a hazatérő honvédekre lesbe állott és őket, mint a vadakat

ejtette el — sportból. A báróságot családjának az osztrák önkényuralom alatt ő szerezte meg. Szintén fejdérmegyei szereplő egyén volt

95. Boross Mihály alispán, a később mint népies író ismert nevet szerzett tüzes hazafi, ki »Élményeim« címen adta ki emlékiratait két kötetben (Székes-Fejérvárott, 1881—2). Hazafias működéséért, melyet a forradalomban nagy buzgalommal fejtett ki, mint a megye első tisztvieselője, vasra veretve hurcoltatott fogságba, kinoztatott, mint a legtöbb jó hazafi, vagyonát elkobozták, családját szerencsétlenné tették. Mindez művében részletesen le van írva.

96. Busbach Péter fővárosi ügyvéd és országgyűlési képviselő, saját jelentéktelen élete eseményeit részletesen írta le »Egy viharos emberöltő« című 2 kötetes művében (Budapest, 1898, Kilián). Honvéd-naplója 1848 júliusától 1849 augusztus 17-éig terjed, ezt a jurátus-élet rajza előzi meg. A honvéd-naplóban vannak másutt elő nem forduló adatok, a többit azonban általában kár volt megírni, mert az nem más, mint Busbach 1889-iki pártállásának megfelelő visszapillantás a múltra, a jelen szemüvegén, egy korrupciójáról hirhedett rendszer védelmében. A mű II. kötete, leszámítva idegen elbeszélésekből merített dolgokat s némi evangélikus egyházi ügyeket (Protestáns pátens ügye) csak nagy vitairat Görgei érdekében, Kossuth bemártására, ami Tisza Kálmán oly ádáz hívetől, mint minő Busbach volt, csak természetes, de nem tartozik az emlékiratnak és korrajznak mondott mű keretébe.

97. »Gróf Károlyi Gábor Följegyzései« cím alatt adott ki Eötvös Károly 2 kötetet, mint a gróf emlékiratait, mindenütt első személyben beszéltetvén a »vörös« grófot, azonban e műről az a nevezetes, hogy belőle az állítólagos szerző egy betűt sem írt, mert az egészen Eötvös munkája, ki az egyes adatok összeszedése alkalmával történészekről tudakolta meg, hogy a neki Károlyi által elmondott dolgok hogy is folytak le. E tényben benne van a mű hitelességének bírálata is.

98. Eötvös Károly maga számos kötetében tömérdek emlékirati munkát bocsátott közre a kilencvenes évektől kezdve, mikor újra íróvá lett. Jóízű magyar mesenmondó elbeszélései ezek, igazmondásukat nem kell komolyan venni, mert ellenőrizhetlenek is, hogy megtörténtek-e tényleg, vagy csak a »vajda« leleménységének szüleményei, de van bennük mindig egészséges mag s

igazi magyar szellem. A történész csak oly föntartással fogadhatja el forrásnak a többi kötetet is, mint gr. Károlyi Gábor emlékiratait. Legnagyobb két dolgozata »A nagy pör, mely sohasem ér véget« a tiszá-eszlári rituális gyilkosság bűnpörét tárgyalja, Eötvös védőügyvéd előadásában 3 vaskos kötetben, a másik pedig a magyar nemzeti hadseregért folytatott parlamenti harcok történetét adja elő 2 kötetben. Mindezekben Eötvös főszereplő lévén, illetékes volna mint szem- és fültanú, ha egyikben védőügyvédi állása, másokban pártállása nem tenné elfogulttá. Legtöbbet foglalkozott egyébként szűkebb hazája, a Dunántul ügyeivel s ezek között Deák Ferencsel, kiről jóformán minden könyvében van emlékezés, de kinek külön köteteket is szentel. Legértékesebb emlékezései ezek, mert bennük meleg szeretet nyilatkozik meg Deák iránt, kinek legnagyobb bámulója volt.

99. Halász Imre, egykori konzervatív, majd liberális hirlapíró »Egy letűnt nemzedék,« (Budapest 1911. a »Nyugat« kiadása) című terjedelmes művében a forradalmi és a kiegyezési államférfiakkal foglalkozik, kik közül többről ír visszaemlékezéseket. Igen sok kulisszatitkot szellőztet meg könyvében, melyhez az adatok egy részét kézirati művekből (Gorove, Lónyay, Orczy miniszterek naplói, Andrásy levelezései, stb.) meríté. Műve értékéből sokat levon az a körülmény, hogy úgy a kiegyezés tisztátalan alapját, mint az utána következő évek feneketlen erkölcstelen üzelmait igen jól ismerve saját szemléletéből, ezeket mint államalkotó tetteket mutatja be.

100. Móricz Pál, Tisza Kálmán legszemélyesebb hive két kötetes emlékiratot adott ki »A magyar országgyűlési pártok küzdelmei stb.« cím alatt (Budapesten, 1892, saját kiadása) s ebben a fúzió történetét akarja megírni, ahogy tőle telik. Móricz azonban se nem író, se nem tanult politikus, műve emlékirat helyett csak pártirat, a szereplőkről adott jellemzései az erős pártpápaszem miatt értéktelenek. Másik műve, melyet egy 1844-iki restaurációról írt, hallomás és nem saját élmény alapján készült mű.

101. Verhovay Gyula, a nyolcvanas évek erős politikai egyénisége, »Az álarc korszaka« cím alatt Budapesten 1889-ben kiadott művében saját viselt dolgait adja elő s műve saját korára valóságos forrásmű. Mindig szélsőségekben mozgó egyéniség, ki jóhiszeműleg cselekedett s pénzügyi hütlenség miatt politikai szempontból ártatlanul elítéltetvén, a cselekvés szinpadáról leszorította.

tott, éles megfigyelője volt a körötte látott feneketlen korrupciónak, mellyel folytatott harcában élete is kockán forgott. Műve néhány megragadó mozzanatot mutat be e korból s különösen a tervezett »székely puccs« üzelmeit, a turini Kossuth-ház szellemét, a miniszterelnök megostromoltatását a budavári palotában, midőn Tisza életét Verhovay menti meg, s még néhány eseményt szemléltetőleg és az általunk is tudott adatok szerint a valóságnak megfelelően ír le. Az 1876—78-iki eseményekre valóságos forrásmű, különösen Klapka kalandos szereplését a tervezett »puccs«-ban érdekesen világítja meg, hasonlólag a későbbi eseményekben Helti Ignácot, Kossuth »palatinus«-át és társait. Végül még három kiadatlan emlékiratról kell megemlékeznem, melyet csak mások idézetéből és hallomásból ismerek:

102. Bárány Orczy Béla, volt miniszter emlékiratai, melyekre Wertheimer Ede történetíró többször hivatkozik id. gróf Andrássy Gyuláról szóló panegyrisében, — az egyik. Nem láttam a művet, mely csak kéziratban van meg, tehát csak megemlíthetem. Wertheimer szerint a miniszter egész életét tárgyaló visszaemlékezéseket tartalmaz.

103. Gorove István, szintén volt miniszter irt terjedelmes naplót, mely szintén kiadatlan.

104. Polónyi Géza, volt koalíciós igazságügyminiszter megírta a koalíció küzdelmeit és diadalrajutását, paktumait és bukását teljes részletességgel és okmányokkal támogatva. Műve még kiadatlan.

4. A március előtti írók.

»A nagy év« március 15-ike előtt a cenzura megfojtotta a szabad szót, még a megtörtént események hű leírása is főbenjáró pört vont maga után. Láttuk Szögyény László emlékirataiból, hogy Kossuth halálára szavazott egyik bírása, amiért magánlevelekben meg merte írni, mi történt a törvényhozás nyílt ülésén. Európa élő lelkiismerete szabadult föl a márciusi nagy napokban, midőn nemcsak nálunk, de minden országban lehullt a sajtó bilincse s a német írók sem voltak kénytelenek Svájcban keresni meredéket »Zensurflüchtling«-jeik számára, hanem írhattak (igaz, hogy csak egy rövid évig!) szívük szerint.

A március 15-ike forduló volt a nemzet életében, mert következménye lett az 1848-iki törvények szentesítése, mely új kor-

szakot jelent hazánk alkotmányos életében. A sajtó ugyan a Szemere-féle reakcionárius szellemű sajtótörvénnyel alkotmányosan felfüggetelt meg, de még ez is csakhamar soknak bizonyult Világos után, midőn a cenzura nem régi alakjában, de annál jóval szigorúbban kezelve, állíttatott vissza. A sajtószabadság kivívásának nagy napját közvetlenül a tény után hárman rajzolták meg önálló könyvben:

105. Birányi Ákos,

106. Klé h István és

107. báró Nyári Albert, kik részint szemtanuk, részint másodrangú szereplők voltak a márciusi ifjak menetében. Ez utóbbi »szemtanu« jól értesültségét azonban igen megtépassza az egyik kisebb »szereplő«, Hamary Dániel (lásd 21. sz.) Abati »Hazánk« folyóirata V. és VI. kötetében, három közleményben mutatva ki tévedéseit. Fél századdal később vonzó modorban írt könyvecskében írt ez eseményről

108. Hatala Péter, a budapesti Egyetem egykori nagynevű tanára s jeles orientalista »Ötven év előtt« (Budapest, 1898.) címen, egyúttal a honvédek soraiba beállott egyetemi ifjuság viselt dolgait is megírva. Hatala mint tüzér szolgálta végig a szabadságharcot, melyről még több visszaemlékezést tett közzé a »Reggeli Ujság« 1898-iki évfolyamának tárcarovatában. Ez emlékiratok adataiból is fölhasználtam némelyeket Görgeiről írt művemben, mert megbízhatóságukhoz, írójuk kiváló jellemét tekintve, szó nem férhet. Visszaemlékezését a táborból szülőihez írt levelei is támogatták, melyek a nagy időkből fönmaradtak. Fontos forrásművet képez e kis kötet s a többi visszaemlékezés Görgei bányavárosi kalandjának leírására nézve s általában Görgei csapatainak viselt dolgaira, egy együttsszenvedett fiatal harcos elbeszélésében. Hatala a fegyvert augusztus 20-án Hátszegnél tette le s aztán Budapestre jött, hol mint még gyerek, elcsigázott, gyöngetestű ifju nem kellett az osztrákoknak s hazamehetett. Kár, hogy érdekes kis könyvét tömérdek sajtóhiba rutítja el. A jurátus-élet rajzát Vas Gereben ismert novellai művein kívül, melyeket ezért nem vehetünk emlékirat-számba,

109. Páskay Gyula adta »A jurátus-élet 1847/48-ban« című korrajzában (Budapest, 1885., szerző saját kiadása), mely a fokosnak fénykoráról igazán klasszikus rajz, de melyből még István nádor, főrendiházi elnöki szokásairól is olvasunk másutt

nem található részleteket. Az autopsia mindenütt fölismerhető, mi-
nek folytán a könyv forrásmű erejével bír.

110. Frankenburg Adolf, a negyvenes években pesti
lapszerkesztő, 1847-ben Bécsben kapott udvari fogalmazói állást
és a »császárváros«-ba költözött, melyről »Bécsi élményeim« cím
alatt irt 2 kötetes munkát (Budapest, 1885.) Bár Frankenburg
hivatalos állásánál fogva csekély hatáskört töltött be, udvarhölgyek-
kel és főhercegi szárazdadákkal (Aja) jó ismeretségben állott, kü-
lönösen báró Sturmfedernével, kiktől igen sok intim dolgot tudott
meg, miket hűségesen közöl e könyvében. Ebből tudjuk meg,
mily befolyást gyakoroltak az ügyek menetére még oly alantas
személyek is, mint a hirhedett Cibininé, Zsófia főhercegnő fodrász-
nője is, kiknek a legbizalmasabb fésülés és manikűrözés közben
nagyobb befolyása volt urnőikre, mint az alkotmányos minisz-
tereknek a császári ház tagjaira. Ezért érdemes mű Frankenburg
könyve, melyből egyébként Ferenc József ifju koráról, tanulmá-
nyairól és dilletáns-szinészkedéséről a családi körben megbízható
(s más források által megerősített) adatokat nyerünk. Frankenburg
még két emlékirati művet adott ki: »Őszinte vallomások« (Pest,
1865.) és »Emlékiratok« (Pest, 1868, 3 kötet), melyekben a negy-
venes évek magyar irodalmi viszonyokról sok érdekes feljegyzést
találunk. Ezek mind a március előtti napokra vonatkoznak.

111. Degré Alajos, a negyvenes évek ifju írója, honvéd-
huszárkapitány két kötet emlékiratot adott ki »Visszaemlékezé-
seim« cím alatt (Budapest, 1884., Pfeifer), ezekben a március
15 előtti dolgokat tárgyalja az I. kötet, a forradalmi évet és az
utána jövő kort a II-ik. Mindkét kötet élénk tollal megirt mé-
moire, melyben ugyan akad hihetetlen dolog is, (mint pl. hogy br.
Eötvös József, kibe semmiképen sem szorult hősi lélek, b. Augusz-
nak azt merfe volna mondani, hogy akasztassa föl Protzmannt a
láncid egyik oszlopára, magát pedig a másikra, ha a fiatal csá-
szárnak őszinte örömet akar szerezni Budapestre bevonulása al-
kalmából), de átlag szavahihető mű, melyből a negyvenes évek
viszonyairól, a forradalom eseményeiről s a párisi emigráció éle-
téről sok fölvilágosítást nyerünk. A II. kötetben meglankad Degré
tolla, mert az elnyomatás festése már nem neki való föladat, ki
nagyon is megalkudott a későbbi korrall és viszonyokkal.

112. Vahot (Vachott) Imre szintén negyvenes évekbeli szer-
kesztő és színműírónak, Petőfi princípálisának 1843—4-ben, 1880-
ban adták ki egy kötetre terjedő »Emlékiratai«-t (Budapest, Aigner).

melyekben az író saját nagyságának kiemelésén kívül megszívlelhető adatok vannak Petőfi ifjú koráról, melyeket a végleg eliszákosodott, zsiros-szájú táblabíró Vahot (úgy látszik tiszta pillanataiban) elég hiven irt össze.

113. Vachott Sándorné, az előbbi sógornője, 2 kötet mémoires adott ki »Rajzok a multból« cím alatt (Budapest, 1887, Aigner). Kedves hangú elbeszélések ezek a negyvenes évekből s az elnyomatás idejéből, tele igen sok érdekes részlettel, kiválólag az irodalmi világ embereinek közeli ismeretsége alapján. Vachottné Csapó Mária volt az a »Cs. M. kisasszony«, kihez Vörösmarty ismert költeményét írta, midőn Csajághy Laura még habozott, hogy hozzákösse-e sorsát a már hajló életidejű költőhöz, később is bizalmas barátnője volt Vörösmartynak s Petőfi is versben énekelte meg a bájos ifju nőt. Az irodalmi körök elkényeztetett kedvence aztán emlékirataiban magát tünteti föl, mint a világ közepét és csak ez von le műve érdeméből, mely túlságosan szubjektív. Sok érdekes adatot nyerünk azonban különösen Vörösmarty utolsó éveiről; ezeket föl is használtam részemről, midőn e tárgyról tanulmányt írva, Vörösmarty kiadatlan költeményeit (köztük a Göргеiről szóló s »Átok« címet viselő, igen erős hangú versét) változatlanul közöltem.

114. Kászonyi Dániel, az első magyar anarchista, a forradalom előtt nagy műveltséget nyert és szép jövővel biztató fiatal ember volt, ki túlradó ifju szeszélyével szép vagyont vert el s végül egy butortalan szobában egy szalmazsákon halt meg. Könyvalakban megjelent emlékiratai a német irodalmat gazdagították, bár koronként azokból magyar fordításban a magyar napisajtóban is bocsátott egyes részeket közre. Főműve »Ungarn's vier Zeitalter« 4 kötetben (Lipcse, 1868) rendkívül sok becses adatot tartalmaz a forradalom előtti időről, magáról a forradalomról, melyben Kászonyi a huszárok hazacsábításán dolgozott eleinte, majd Bécsben gr. Latour felakasztatását vitte keresztül, még később Magyarországon mint katona s mint polgári egyént tett hazájának szolgálatokat. Az emigráció ismeretére is fontosak iratai, mert a londoni élet rajzát (Pulszky előadásától eltérően) tőle nyerjük s a szerencsétlen Radicula (178. sz.) utolsó éjének és halálának s a miatta keletkezett pörnek is szereplője volt, amennyiben nem írója is a Radicula első művének. Erős egyénisége sok ellenszenvet vált ki belőle s ezért emlékiratait kritikával kell használnunk, de némely dologra egyetlen forrásunk.

»Die Lorette« című regénye (4 kötet) szintén a londoni emigráns-életet festi (szintén névtelenül jelent meg 1864-ben Berlinben Jan-kénál s eredeti címe »Honvéd Officiere in London« lett volna s csak kinyomatása után nyerte a fennebb irottat) s a benne használt álnevek dacára igen felismerhetőleg megrajzolt képét látjuk gr. Teleki Lászlónak, gr. Eszterházy Pálnak, Pulszkyknak, a báró Beckné név alatt szerepelt Racidulának, Walternének, Pulszky anyósának, Mihálóczy Géza volt honvédtisztnek, Derra Szilárd, Balogh János, Szirmai Pál és más emigránsnak, s magának a szerzőnek is, ki akkor mint zongoratanító élt Londonban. Magyarul jóformán csak első helyen említett könyve kivonatait adta.

115. Vadnai Károly szerkesztő »Elmúlt idők« című kötete (Budapest, 1885) csak Petőfi borsodi látogatásának megírásáért érdemli meg a megíratást. »Irodalmi emlékek« című kötete legnagyobbbrészt az Akadémiában elmondott emlékbeszédeit és saját lapjában kiadott nekrológjait tartalmazza.

116. P. Szathmáry Károly az erdélyi dolgokról, kiválsólag a nagy honleány, b. Radáknéról ír »Emlékeim« (Szilágy-Somlyó, 1884) című kötetében s a szerző honvéd-életét tárgyalja, míg a szintén erdélyi ember,

117. Kovács Samu vékony kötetének (Visszaemlékezések, 1830—1850. Deés, 1887) egyetlen adatát sem használhattam, midőn az általa is tárgyalt, forradalom előtti erdélyi eseményekről irtam. Abafi »Hazánk« című folyóirata még két március előtti naplót közölt:

118. Lónyay Gábor naplóját az 1836/7-iki országgyűlésről, mely száraz kronologia s

119. Walter Imre naplóját 1846—50-ről, mely nem tartalmaz följegyzésre méltó dolgokat. Ide sorolhatom még

120. Laskay Károly 1848-iki alsóházi irattárnok bécsi naplóját a márciusi eseményekről (kiadatlan, birtokomban), mely szintén csak száraz leírása az eseményeknek, amint szemtanunk előtt lejátszódtak, vagy amint a lapokból értesül.

121. Dobsa Lajos, ki 1848-ban Párisban élt, röviden megírta az előtte lefolyt eseményeket »A francia forradalom 1848-ban« című kis kötetében (Pest, 1848).

5. Március utáni események.

A német írók »Nachmaerzliches« cím alatt szokták tárgyalni a német szabadsághozmozgalmak leverése után történt eseményeket. A mi március utáni történetünk szomorubb, mint a németeké, kiknél mégis nemzeti kormány uralkodott, mely nem a faj kiirtásán iparkodott, míg nálunk a vértanu-csinálás egyik érdem volt az idegen kormányzat szemében. E rémes korról bővebben írtam »Magyar Vértanúk Könyve« című munkámban, melyre fennebb hivatkoztam s írt még behatóan Orbán Balázs, a lángoló hazafi »A Székelyföld leírása« című korszakos művében, mely sok személyi visszaemlékezést is tartalmaz.

A fennebb és alább elsorolt írókon kívül több műről kell megemlékeznünk.

122. Petőfi Sándor megírja naplójában (egy iv, 1849) az 1848 Sylvester éjén történt országgyűlési futást a közvetlen szereplőktől hallva, miután ő ekkor egy hónap óta Debreczenben lakott, hol december 15-én fia, Zoltán született. A »patres conscripti« kitartó kártyázását az uton, mialatt a haza sorsa borotva-élen áll, bizonyára igen jó forrásból hallhatta, hogy nyiltan megírhatta. Ugyane tárggyal foglalkozik egy névtelen,

123. ki »r« betű alá rejtőzve írta meg »Menekvés Debreczenbe« című könyvét s abban nemcsak Petőfi adatait erősíté meg (Pest, 1850), de azt is megírta, mily könnyen fogadták a civilek a hozzájuk menekült hongyulést, mily fejetlenség volt Pesten a vasutnál, mint iparkodtak a sárgafekete érzelmű vasuti tiszték a vonat indulását, mely a koronát és Kossuthot is vitte, késleltetni, remélvén, hogy a császári seregek előbb vonulnak be s ott szorítják a menekvőket. E kis könyv szintén becses forrásmű a debreczeni első napok történetére. A Délvidéken történt eseményeket

124. dr. Kanitz S. orvos írta meg, ki a forradalom alatt Lugoson lakott. Naplóját fia, dr. Kanitz Ágost adta ki az »1848—49-iki Történelmi Lapok«-ban. Lugos exponált hely volt, története igen érdekes, mert szabadságharci drámánk egyik végfelvonása ott játszódott le.

Megrendítő eseményekben gazdag volt Erdély 1848 végén és 1849 elején. Zalathna, Abrudbánya és vidékének fölprédálása, a preszákai vérfürdő, Nagy-Enyed feldulatása s a többi kegyetlenkedések az oláhok részéről, melyek tizezer, többnyire fegy-

vertelen magyarnak, férfinak, nőnek, gyermekeknek és aggastyánoknak kegyetlen legyilkoltatását, embertelen megkínóztatását eredményezték, több emlékiratnak lettek kezdeményezői. Hitelesség és történelmi adatok tekintetében első helyen áll.

125. ifj. báró Kemény István főispánnak »Fekete Könyv« név alatt ismert s német nyelven írt kézirati műve, mely néhány példányban leiratva, forgott közkezen. Többször említett művemben igen sokat fölhasználtam adataiból, miután egy példánya még volt könyvtáramban. A mű magyarul is megjelent K. Papp Miklós fordításában, a »Történelmi Lapok« 1876. évfolyama 48—53. számaiban, később Budapesten a Hunyady Mátyás nyomda kiadásában, igen jelentéktelen formátumban s nem keltette a megérdemelt figyelmet. B. Kemény akkor Alsó-Fejér megye főispánja volt s művét az általa lelkiismeretesen megejtett hivatalos nyomozások s hivatalos beadványok, de főleg saját tapasztalatai alapján írta meg, közölve a legyilkolt áldozatok névsorát, a baromi tettek vértfagyasztó leírását, teljesen tárgyilagosan, szenvedélytelen hangon.

126. Báró Kemény Gábor a tényeknek meg nem felelőnek ítélvén a különben jeles történész, Köváry László munkájában Nagy-Enyed feldúlásának (1849 jan. 8.) leírását, részint saját emlékezetéből, részint pedig mások előadásának alapján, nagy utánjárással írta meg »Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848/49-ben« című művét (Pest, 1863), mely a nagy katasztrófa teljesen hű előadása, több szemtanú elbeszélése és följegyzésének fölhasználásával. Ugyane tárgyról s Alsó-Fejérmegye pusztulásáról nagyterjedelmű könyvet írt

127. Szilágyi Farkas enyedi ref. lelkész, ki műve megírásánál nemcsak a korabeli hírlapokra, okmányokra s a kortársak szóbeli közléseire, de kiválólag Bíró Miklós, László Elek, Szalay Elek és mások naplóira, emlékirataira és följegyzéseire támaszkodott, melyek szerzőnek rendelkezésére állottak. E kézirati művek kiadatlanok. Szilágyi két művének címe: »Nagy-Enyed pusztulása 1849-ben« (Nagy-Enyed 1891) és »Alsó-Fejérmegye 1848/49-ben« (Nagy-Enyed 1898) s mindkettő a történetírói lelkiismeretesség műve. Az ellenoldalról

128. Jon Maiorescu nevű román állított össze két könyvet, melyek címe »Reportul lui Avram Iancu« s a »Havasok királya« nevet magának adományozott, szerencsétlen végű Janku Ávrám neve alatt, de annak meghallgatása nélkül készített jelentést akarja

tartalmazni s »Due Reporturi«, mely a még hirhedettebb Axentye Sever és Bálint Simon emlékiratait tartalmazná az általuk végzetett mézszárlásokról. A két mű eredetileg a b. Sina Simon költségén, Bécsben 1849-ben kiadott »Die Romaenen der österreichischen Monarchie« című műben jelent meg német fordításban s célja az volt, hogy ez emberbőrbe bujt vadállatokat valamiképen tisztázza. Később a két mű Nagy-Szebenben az eredeti román nyelven is megjelent, előadásának tartalma az, hogy a magyarok kegyetlenkedtek a románokkal s nem megfordítva. A történet gyilkosságokat és rablásokat egyszerűen tagadják, a magyarok gyávák, a románok mind hősök, de nagylelkűek is voltak. Maiorescu hazudozásai nem szolgálhatnak a történelem forrásaiul, amint ezt

129. Moldován Gergely egyetemi tanár »A románság« című két kötetes nagy művében (Nagy-Becskek, 1895) a Maiorescu-féle fércművek teljes fordítását adva és cáfolva, kimutatta. Maga Moldován, ki sok mindenre szemtanú volt és mások iratait használta, a saját korára emlékiratíró, kiválólag a memorandum-pörre, mely előtte játszódott le s visszamenőleg negyedszázad történetére is. Mint ilyen, igazságos és részrehajlatlan, román születése dacára is.

130. Szigethy István kecskeméti tanár kéziratban maradt emlékiratait a forradalom utáni időkről fia dr. Szigethy Lehel jogtanár őrzi. Följegyzéseiből csak a Beöthy Ödön külföldre menekülésének története jelent meg könyv-alakban, a jogtanár kidolgozásában »Beöthy Ödön menekülése 1849-ben« (Nagyvárad, 1901.) cím alatt, teljesen hiteles adatokkal, mert Szigethy szöktette ki Beöthyt Bécsig, honnan az aztán utlevéllel ment külföldre.

Petőfi egyénisége sokkal nagyobb jelentőségű volt, hogysen róla ne jelentek volna meg emlékiratok. Midőn a sajtó 1860-ban kissé szabadabban lélekzelhetett, Pákh Albert, Petőfi egykori jó barátja, a »Vasárnapi Ujság« akkori szerkesztője tölhivta mindazokat, kik Petőfi eltűnéséről valamit közvetlenül tudnak, nyilatkozzanak a kérdésről. A fölhívás nem maradt eredménytelen, összesen 40 közleményt hozott a lap e tárgyban az 1860 és 1861-ik évfolyamban s még több közlemény is érkezett, de ezeket már Pákh nem adta ki, hanem lezárta a vitát azzal, hogy Petőfi karddal kezében mint hős esett el a segesvári csataterén. Ez felelt meg legkevésbé a valóságnak, de ez esett legjobban

a közönségnek. Ez irodalomból terjedelmesebb mémoiresok gyanánt emelhetjük ki

131. Gyalokay Lajos törvényszéki elnök,

132. dr. Lengyel József orvos és

133. gróf Haller József fejedegyházai földbirtokos közleményeit, kik közül a két első jóformán az utolsó pillanatig vele volt Petőfivel. A kérdést azonban sohasem lehet tisztázni, mert a költőt halva senki sem látta, sőt komoly és szavukihető emberek azt állítják, hogy még jóval a csata után is beszéltek Petőfivel.

134. Szeberény Lajos, Petőfi volt osztálytársa, ki a költővel szemben jellemtelenül viselkedett, megírta visszaemlékezéseit nagy társára »Néhány év Petőfi életéből« (Szeged, 1861), cím alatt,

135. Beck Károly, a bajai születésű s németül író költő saját visszaemlékezéseit Petőfire a berlini »National Zeitung« és a »Pester Lloyd« 1864-iki évfolyamában.

136. Törökfalvi Pap Zsigmond, a költő jó pajtása írt egy kis füzetet »Petőfi Sándor életének legboldogabb szakából« (Nagy-Bánya, 1896) cím alatt a költői mézes-hetekről, Petőfinek a szerzőhöz intézett néhány ismeretlen levelét is közölve. Mindezeknél értékesebb

137. Orlai (Petrics) Soma festőművésznek, Petőfi unokaöccsének és jó barátjának a »Budapesti Szemle« 1879-iki évfolyamában több közleményre terjedő »Adatok Petőfi életéhez« című emlékirata, mely Szeberényinek sok tévedését igazítja helyre s a költőt egész életén végig kíséri, ahol az Orlaiéval érintkezésbe jutott. Adatai teljesen hitelesek. Petőfiről egyébként majdnem minden kortársa írt rövidebb-hosszabb visszaemlékezést, a róla szóló irodalom nagy könyvtárat tesz ki. Fiáról, Zoltánról mémoires-szerű életrajzot

138. Diéri Gyula írt, mint volt iskolatársa és jó barátja, ki a szerencsétlen ifju halalos ágyánál is ott állott. Műve »Petőfi Zoltán« cím alatt Budapesten, 1909-ben jelent meg, a Petőfi Könyvtárban. Petőfiné Szendrey Juliáról többször írt az ő jó barátja, ki Erdődön volt Szendrey Ignác keze alatt gazdasági irnok,

139. Lauka Gusztáv, a jókedvű Pénznélküli Walter, a hetven éve dacára is mindig bohém író »A multról a jelennek« című művében (Budapest, 1876) és másutt is több alkalommal.

E könyv rajzai igen jóízű festései a negyvenes évek vidéki életének s a gazdasági irnokok társadalmának.

140. Ercsey Sándor, Arany János sógora, a költő halála után nemsokára kiadta »Arany János életéből« (Budapest 1883. Ráth) című művét, melyben részletesen írja le folytonos érintkezéseit sógorával, ennek telek- és gabonaspekulációit, pénzforgatásait, ezekre bizonyosságul Arany 60 kiadásban levelét is kiadva. Arany jellemének megismerésére fontos könyv ez a teljesen hiteles és okmányolt mű.

141. Hatvany Lajos a »Nyugat« 1909-iki évfolyama utolsó füzetében írt »Gyulai Pál estéje« cím alatt visszaemlékezéseket a maga korában nagy tekintélyű, de igen gyenge emlékezetű és foggyatékos tudású akadémikusról és a vele egykoru öreg társairól (a két Görgei, Léway, stb.) Nem Hatvany gondos feljegyzésein, hanem az öregek igen gyarló emlékezetén múlt, hogy az általuk elmondott anyagtömegből kevés a használható adat, a többi pedig csupa hibás s a valóságnak meg nem felelő fecsegés. A bírálatot megálló néhány adat és Hatvany megfigyelése azonban igazán becses és különösen az Arany Jánosra vonatkozó pár adat elsőrangú.

142. Tóth Kálmán, a kiváló lírai költő és élclapszerkesztő »Irkafirkák« című kötetében (Budapest, 1877) saját honvéd-életének emlékeit, élclapja megindítását és annak viszontagságait, jó barátaira (b. Kemény Zsigmond, Szerdahelyi Kálmán s másokra) vonatkozó visszaemlékezéseit élvezetesen és a valóságnak megfelelően írta meg.

143. Berecz Károly, a negyvenes évek fiatal írója, később akadémiai javítnok, »A régi fiatal Magyarország« (Budapest, 1898) című művében kiválólág az ötvenes évekre, az elnyomatás korának leírására fekteti elbeszélésében a fősúlyt s így tőle nyerünk más írónál nem található részleteket, pl. a városligeti Páva-szigeten folytatott irodalmi összejöveleteket, Vörösmarty koronkénti látogatásait a fővárosban és rendkívül megtört voltát, stb.

144. K. Papp Miklós kolozsvári lapszerkesztő »Itt is, ott is« (Budapest, a Petőfi-Társaság kiadása) című kötete kellemes hangú visszaemlékezéseket tartalmaz az erdélyi szereplőkre; történeti beccsel bíró darabja a b. Jósika Samu haláláról szóló följegyzés. (1860.)

145. Viola álnév alatt a hatvanas évek fiatalságának alkotmányosságra törekvő mozgalmait írta meg egy résztvevő (talán Vezérle Gyula), midőn Forinyák Gézát a katonaság az 1860-ik év március 15-én eszközölt tüntetésen lelőtte s b. Kaas Ivort

és társait bebörtönözték. E kor a névtelen »Visszaemlékezések« című kötetében elevenen és teljes hitelességgel van megörökítve. Ugyanazon kor folytatását képezte az úgynevezett Almássy-féle összeesküvés, melyről a benne »kompromittált«

146. Asbóth János írt »Adalékok a kényuralom-ellenes mozgalmak történetéhez« (Pest, 1871, Ráth) s művében számos okmányt közöl családja irataiból. Ez okmányok képezik a mű valódi értékét, mert Asbóth akkor, midőn elfogták és vallatták, még gyermek volt, kinek titkokat nem kötöttek az orrára.

147. Tóvölgyi Titus az 1872-iki választási erőszakosságokról írt két kötetes művet, mely formális emlékirat, mert szerző maga is mindenütt tanuja az utolsó Deák-párti választás visszaéléseinek, melyek miatt az egykor hatalmas politikai párt annyira szétzúllott, hogy más mentsége nem lett, mint az 1875-iki fuzió. Az akkori félhivatalos kormánylap maga bevallotta, hogy e kampány alatt a kormány csak veszteségekre 9 millió forintot költött, de volt más, szintén roppant pénzen megvett mandátum, mint pl. a szentendrei, mely elnyerőjének másfélszázezer forintjába került. A pénz akkori értékét tekintve, ez összegek roppant magasak, az ország adószolgáltatmányának 10%-a ment el vesztetésre. A mű címe »A magyar ellenzék véres küzdelme 1872-ben« (Pest, 1872, Heckenast). E küzdelmekről szól

148. Szederkényi Nándor és nejeének, Oroszy Idának kiadatlan naplója, mely az első sorban küzdött Hevesmegye alkotmányos harcait festi. Egy részletet, mely Szederkényi halálos végű párbajának elbeszélését tartalmazza, a »Magyarország« című politikai napilapban közöltem 1916-ban. Szintén kiadatlan művek:

149. Kacs Kovics Lajos, pestvárosi főjegyzőnek és:

150. báró Jósika Gézának, a nagy regényíró fiának önéletrajza, mely utóbbi pár év múlva közzé lesz tehető, az író rendelkezése folytán.

151. Kecskeméthy Aurél, ki Kákay Aranyos álnév alatt írt mémoireszerű rajzokat, hosszú ideig vezetett naplót, melyet először egy folyóiratban közölt a más szellemi termékeinek kiadásához teljességgel nem értő egyén, másodsor könyvalakban adta ki ugyanazt egy másik oly író, ki sem a kort, sem az író, kinek művét kiadta, nem ismerte szellemileg, sem azon nyelveket, melyeken Kecskeméthy megjegyzéseit tette, nem értette. »Kecskeméthy Aurél naplója 1851—1878.« (Budapest, 1909.) a könyv

címe, miben mindjárt az a mulatságos, hogy Kecskeméthy bár 1877-ben meghalt, de a kiadó szerint még a halála utáni évben is ír naplót. A rémes mennyiségű baklövés, melyet a kiadó író bevezetésében és jegyzeteiben elkövet, teljesen értéktelenné teszi a művet, mely pedig alkalmas lenne forrásnak, ha hozzáértő ember kezébe került volna. Kecskeméthy még életében kiadott műve »gróf Széchenyi István utolsó éveiről és haláláról«, egy része e naplónak, kiemeltetve belőle és önállóvá kikerekítve. E mű 1866-ban jelent meg (Pest, Emich) és sok becses részletet ad a »nagy gróf« döblingi környezetéről, ottani életéről és tragikus végétől. Kecskeméthy sűrűn érintkezett a gróffal ez időben, éles megfigyelő volt s a grófnál eszközölt házkutatáskor (1860 márc. 3.) nála is motoztak, s őt rendőrbiztosi állásától föl is függesztették. Kecskeméthy volt a legelső magyar »kitartott« író, ki mindig annak érdekében írt, aki megfizette. E tény ismeretében rejlik a Kákay Aranyos álnév alatt kiadott könyvei és egyéb politikai műveinek bírálata.

152. Falk Miksa, ki szintén bejárt Széchenyihez s az utolsó esték egyikén is nála volt, s kinél szintén motoztak, megírta Széchenyire vonatkozó visszaemlékezéseit eleinte egy német lapban, majd e közlemények magyar fordításban kötetben is megjelentek »Gróf Széchenyi István és kora« (Pest, 1866., Emich) cím alatt. A műből a Széchenyire vonatkozó személyi emlékezések mindenesetre megbízhatók, halálához kötött kombinációi nem. A többi rész történetírás. Érdekes visszaemlékezéseket közölt Falk Erzsébet királynőről, kinek magyar nyelv- és irodalomtanára volt. E följegyzések Falk »Kor- és jellemrajzok« című kötetében (Budapest, 1902.) foglaltatnak, mely Wekerle Sándor bemutató bevezetésével jelent meg, de önálló kis kötetben is kiadtak. Falk a Deák-kormányok és a Tisza-uralom legbeavatottabb embere volt, ki sokat tudott volna »visszaemlékezni« a jelzeteken kívül is, de ez őszinteségre nem volt benne elég heroizmus. Királynénkra vonatkozó emlékezései természetesen elsőrangú memoíreok. A többi iratán rajta van a pártpolitika bélyege.

Ez írói csoporthoz tartozik:

153. Ágai Adolf, »Por és hamu« (Budapest, 1902. Athenaeum) című kötetében elhunyt barátairól ír visszaemlékezéseket »Pestről Budapestre 1843—1907.« című kötete hasonlólag tartalmaz emlékirati részeket.

6. Államfogyok és fogolynők.

A forradalom után jött a boszuállás, nem a »lázadás«-ért, mint inkább a szenvedett kudarcokért. Akit ki nem végeztek, vagy ki nem menekült külföldre, itthon börtönbe került, hol nagyon erős lélekkel kellett bírnia, hogy el ne pusztuljon vagy a téboly áldozatává ne essék. Még a szellemi foglalkozást is eltiltották tőlük, hogy biztosabban elpusztuljanak. Kevés helyen volt megengedve, hogy irodalmi foglalkozást folytasson az államfogy, másutt ellenben a legnagyobb ravaszsággal juthattak hozzá a foglyok egy pár iv papirhoz és írószerekhez, többnyire a porkoláb megvesztegetésével; ha azonban észrevették, hogy a rab csak naplójegyzeteket is mer csinálni, azt elszedték tőle s megsemmisítették. Kétszeresen becses tehát minden oly feljegyzés, mely e korból, az államfogyoktól ránk maradt, sok szenvedés árán megvásárolt erekle minden sor azokból.

A leginkább megható enemű erekle Leövey Klára »Két szomszéd börtön« című költeményének kézírata. Két méter hosszú, durva lepedővászon az anyag, melyre nem tintával, de kályhakoromból készült festékekkel írta versét a sanyargatott államfogolynő, kitől durva porkolábja, Kaempff császári kapitány még az írószerek használatát is megtagadta. Apró gyöngybetűkkel, hogy sok férjen a vászondarabra, írta rá a rabnő költeményét, melyben a saját és társnője, gróf Teleki Blanka börtönét írja le. Madarász József is elmondja emlékirataiban, mily bajjal jutott íróeszközökhöz, hogy napi jegyzeteit folytathassa s csak igen kevés helyen bántak oly emberiesen a foglyokkal, hogy az írást nekik megengedték. Igen sokan, hogy valami foglalkozásuk legyen, apró emléktárgyakat készítettek, ha másból nem lehetett, saját szájuktól vonták meg a kenyeret s abból gyurtak anyagot s így dolgoztak. Sokan elérték céljukat, hogy valamire összpontosíthatták figyelmüket s megmenekültek a tébolytól, mások azonban elpusztultak.

Azon szerencsések egyike, ki a börtönben is dolgozhatott

154. Barsi József dr., a volt bicskei plébános, kit még Windischgrätz Pestre bevonulásakor fogtak el s ki a budai várban volt fogoly, »Utazás ismeretlen állomás felé« című könyvében (Budapest, Olcsó Könyvtár) írta le az első kivégzéseket 1849 januárjától kezdve, majd elhurcoltatásukat Josefstadtbba s ottani rabéletüket. Műve kiváló forrásmű, szemtanu lelkiismeretes el-

beszélése. Szerző mint az országos statisztikai hivatal belső tagja, magas életkorban hunyt el, köztisztletben és szeretetben.

155. Mezőssy László, volt honvédtiszt, az Újépület foglya, ez osztrák Bastille borzalmait írta le a »Tört. Lapok« 1892-ik évfolyamában »Az Újépületben« című cikksorozatában, elmondva a hivatalos orgyilkosságokat és egyéb kivégzéseket, melyek megtörténtét egyébként már a fennebb hivatkozott báró Vay Miklós is megerősíti. Ide sorolhatók azon tudósítások is, melyeket »Magyar Vértanúk Könyve« című művem megírása alkalmával nyertem különböző íróktól s melyeket névszerint elsoroltam könyvkönyvemben, köztük

156. Körömy János, budapesti szabómesternek, fölkérésre írt dolgozata a székesfehérvári elfogatásokról és az onnan behozott nyolc áldozat kivégzéséről. Körömy, mint a nemzetőrség kisdobosa (15 éves gyermek) saját szemével látta mindazt, mit leírt, emlékirata (jelenleg a Nemzeti Múzeumban) feltétlenül hiteles.

157. Tóth Péter, nyug. főjegyző édes atyja iratai alapján írta meg a »Pesti Hirlap« 1909-iki évfolyamában »Herceg Woronieczky Mecislav vértanúsága« című terjedelmes cikkben a nemmes lengyel elfogatásának és Rimanóczy Károly főthi jegyző által történt elárultatásának történetét, melynek zárójelenete 1849. okt. 20-án történt kivégzés volt.

158. Kempelen Győző »7 hét Josefstadtban« (Szeged, 1861.) cím alatt írta meg rövid ideig tartott raboskodása történetét, míg a Török—Horváth—Gálfy »összeesküvésében« részes

159. Deák Farkas »Fogságom története« (Kolozsvár, 1869.) című könyvében azt a tömérdek zaklatást és kínzást írja le, melyben neki, mint diáknak és társainak volt része, midőn a Mack József által szervezett »Évrendszer« szövetség Bíró Mihály görgényi földbirtokos által elárultatván, elfogatták s a részesek közül a három vezető a marosvásárhelyi postatéren fölakasztatott. A foglyok közül a börtönben néhányan megtévelyodtak, Topler Simon volt képviselő pedig, nem bírván el a szenvedéseket, megmérgezte magát. Nők is részesültek ugyane sorban s mint tévelygödtök bocsáttaták el. A Noszlopy-féle »összeesküvés« részese

160. Vasváry Ferenc, Abafi »Hazánk«-jában (az V. kötetben) írta le e hazafias, de hebehurgya vállalkozás történetét s azon okot, amely miatt meghiusult, t. i., hogy a résztvevök

egyenruhában akartak kivonulni s ahhoz még az »egyenkalapok« hiányozván, a nagykörösi vásáron akarták ezeket beszerezni. E késedelem miatt elszalasztották a jó alkalmat, a kémek pedig elárulták őket. Vasváry és agg apja bevonatván, nagyon megkínóztatták az Újépületben, hol (mint Vasváry írja) szokásban volt az ajtón keresztül agyonlövöldözés és egyéb fajta orgyilkosság. Aki az olaszországi osztrák börtönök szörnyeteit ismeri, ez elbeszélést nem fogja mesének mondani. A harmadik magyar összeesküvésnek (mert minduntalan fedeztek föl nálunk az 50-es években összeesküvéseket), a Libényi-félének is volt áldozata bőven, a Bécsben dolgozó magyar szabólegények soraiban, nemcsak a hamarosan fölakasztott szerencsétlen Libényi János.

161. Szamosi József, egyike a Bécsben 1853-ban dolgozó szabólegényeknek, majdnem kétszázad-magával került a bécsi hadbírság börtönébe, hol »éles vallatás« alá fogatván, mindenképen nagy összeesküvést akartak rájuk kisütni, de miután a nemlétező dolgot nem vallhatták be, Szamosit 20 évi, vasban eltöltendő sáncfogságra ítélték el, melyből néhány évet ki is töltött. Közben tifusz-beteg lett, de nehéz vasát a kórház szalmáján is kellett viselnie. Mint megtört ember végre kegyelmet nyert, de alkalmazást sehol sem, mert mint »császár-gyilkos« nem kapott munkát. Végre hazakerül szülőföldjére s ott tengődve hal el. Silvio Pellico szenvedéseire emlékeztető emlékiratai kiadatlanul vannak a kolozsvári ereklye-muzeumban, ismertette azokat Gyulai Farkas egy budapesti hirlapban s e sorok írója a »Magyarország« 1914. évi folyamában »A szabóforradalom réme« cím alatt.

Az államfogolynők közül első helyen említendő föl »A két szomszéd-börtön« két hösnője: gróf Teleki Blanka és Leővey Klára. A két hölgyet a magyar nők között szőtt összeesküvés gyanuja miatt tartóztatták le egy 14 éves cselédlánykával, Bernwaller Erzsébettel együtt s eleinte az Újépületben sanyargatták. Báró Vay írja mémoiresaiban, hogy több ízben járta hire annak, hogy másnap Teleki Blankát akasztják föl, ami Vayt, a grófnő rokonát mindannyiszor igen megrendítette. Végre tízévi várfogságra ítélték el a grófnőt s öt évre Leővey Klárát s együtt vitték őket Kufsteinba, hol Klára kiülte az ő öt évét, a teljesen elbetegesedett grófnőt azonban el kellett bocsátani, hogy ne haljon meg börtönében.

162. Leővey Klára följegyzései alapján P. Szathmáry Károly írta meg szenvedéseik történetét »Gróf Teleki Blanka életrajza«

(Budapest, é. n. de 1885-ben) című kötetében, a grófnő néhány rajzával illusztrálva a művet. Az összes rajzokat én reprodukáltam többször hivatkozott Vértanu-könyvemben. A másik áldozat, kinek alkalmá volt arra, hogy megírja naplóját,

163. Podhorszky Mária volt, ki »Egy államfogolynő naplója« című művét a rabnő halála után bocsátá közre egyik rokona (Budapest, 1887.) Valószínű, hogy többen is megírták szenvedéseiket, mert hiszen az erdélyi »összeesküvés« miatt legalább husz intelligens hölgy sanyargott csak a szebeni börtönben, de ezekről elvették irataikat s megsemmisítették.

7. Az emigránsok s a legujabb kor.

Aki a forradalom után kimenekülhetett külföldre, arra a honatalanság keserű sorsa várt. Sokan nem bírták el ez életet, mely semmiképen sem hasonlított az itthonihoz, meghaltak, vagy megbetegedtek. Egy részük kegyelemért folyamodott s visszajött, itt haditörvényszék elé került s vagy becsukták, vagy elbocsátották. Alantabb látni fogjuk, hogy a haditörvényszékek még közvetlenül Solferino előtt is működnek s a tíz év előtti cselekedettért osztogattak börtönbüntetések. E visszatértek közül kevés gazdagította az irodalmat: a cenzura csak oly iratok kinyomatását engedte meg, melyek a külföldön élő magyarokat, ha nem is gyalázták egyenesen, de legalább helyteleníték a vezéregyének működését.

Nagyobb számmal léptek az írók sorába az olyan emigránsok, kik künn maradván, honfitársaik okulására följegyezték a tapasztalt eseményeket napló alakjában, vagy egyenesen emlékiratokat dolgoztak ki. A külföldön hatalmas mozgalom volt Magyarország felszabadítására, központja ennek a kibujdosott kormányzó, Kossuth Lajos volt, ki e terveivel csak 1867-ben hagyott föl, miután a kiegyezés megadta a békét az országnak. Törökországi bellebbezésében, mint Angliában és Amerikában lelkesen agitált hazánk felszabadítása érdekében, azután nagymennyiségű fegyvert és más hadiszert vásárolt a szónoklatai útján gyűjtött pénzen, légiókat szervezett, az országba bevonulás tervét kidolgozta vagy katonák által kidolgoztatta s az alatt küldöttei által az országban belül szervezte a leendő fölkelést. Ezekről bőven találunk »Iratok«-ban fölvilágosításokat, melyek az emigráció politikai működését tartalmazzák.

Egy része az emigránsoknak áttért a mohammedán vallásra, hogy katonai rangja megtartásával szállhasson szembe az oroszokkal s álljon boszút Világosért. Az előkelőbbek voltak: Kmety, Guyon, Stein tábornokok, Kollmann ezredes, Frics és Wepler alvezérek és még sokan, összesen 74 tiszt és 250 legény. A lengyelek közül a legelőkelőbb Bem tábornok volt, példáját vagy százan követték. A megfogyott létszámból hazacsábított gróf Lázár Kálmán, osztrák ügynök s Hauslab osztrák tábornok harmadfel ezrei, a többi belebezték. A Kossuthal maradtak aztán vele mentek Angliába s Amerikába, hol aztán elszéledtek.

Az Amerikában maradtak nagyrésze az 1861-ben kitört polgári háború alatt újra fegyvert fogott és pedig ismét a szabadság eszméjének védelmére, a rabszolgaság eltörléséért. A volt honvédek itt is becsületet vallottak, közülök hét nyert tábornoki rangot, 37 volt törzstiszt, ugyanannyi főtiszt és sok altiszt. Végzett harcaik után tollat ragadtak s megírták élményeiket, meg a másokéit, köztük szégyenleteseket is, de szerencsére elenyészőleg csekély számban. Amennyiben már más címen nem számoltam be némely műről, itt következnek az emigrációbeli, vagy arról szóló iratok.

Az első fecske volt a fönnebb említett

164. gróf Lázár Kálmán, ki már 1849-ben adott ki »L. K.« jegy alatt egy kis művet »Magyar menekültek Török földön« cím alatt, telve mindenféle rágalmakkal az emigránsokról, melyeket aztán az érdekeltek csak a hazába becsempészett levelekben cáfolhattak meg.

165. Egressy Gábor, a nagy tragikus, ki szintén kibujdosott Törökországba, amnesztiáért folyamodott s ezt megnyervén, hazajövele után azonnal kiadta »Törökországi Napló«-ját, (Pest, 1850.), melyben az emigránsokat keserű vádakkal illette s különösen Kossuthot iparkodott befeketíteni. Egyébként érdemes művének, mely a török szokásokról s a magyarok életéről a török földön először adott hirt, ez árnyoldala. Cáfolatául e műnek írta meg Vachott Imre (lásd fennebb 112. sz.) Imrefi név alatt »A magyar menekültek Törökországban« (Pest, 1850.) című művét, az emigránsoktól kapott adatok alapján. E művet németre is lefordították és sokáig ez volt a külföld forrásműve a magyar emigrációra vonatkozólag.

166. Korn Fülöp honvédszázados csakhamar külföldre menekülése után két művet is írt a magyar ügyről. Egyiknek címe:

»Die Russen in Ungarn« volt (Hamburg és New-York, 1851.), a másiké »Die Ungarn in der Türkei« (egy évvel később, ugyanott), melyekben szintén emigránsok jegyzetei alapján írt a törökországi tartózkodásról, miután ő maga nem volt ott. Egyenes jelleméről Kossuth több ízben tett bizonyosságot, adatai nagyrészt megbízhatók. Jóval később ugyanő »Neueste Chronik der Magyaren« (Altenburg, 1879.) cím alatt adott ki emlékiratszerű följegyzéseket a 70-es évek török háborúiról.

A sajtószabadság visszaállításakor, fölszabadult az emigránsok tolla is és bátran írhattak a külföldön viselt dolgokról. Aldor Imre lapszerkesztő, ki nagyban játszott a függetlenségi embert, de a kormány megfizetett írója volt, hogy titkos szövetségét és írózsoldos voltát leplezze, Kossuthot magasztaló könyvek egész tömegét adta ki és az ő szellemében színelte lapot szerkesztett. Az emigrációról is írt össze egy könyvet, többnyire

167. Ihász Dániel ezredes, Kossuth hű kísérijének és

168. Nagy Péternek, Kossuth egyik titkárnak följegyzéseit használva föl. A mű 1870-ben jelent meg Heckenastnál s nagy népszerűségnek örvendett. Ellensúlyozására a kormány részéről Kossuth másik titkárnak

169. Szöllősy (Nagy) Ferencnek hátrahagyott műve »Kossuth és a magyar emigráció« (állítólag Lipcse, 1870., Köhler, a valóságban pesti nyomás) jelent meg, melyben Kossuthot mindennek elmondja, minden képzelhető pletykákat kitálal ellene, de akarata ellenére megvédi őt a különösen Ponori Thewrewk József által egy szennyes iratban (Ludwig Kossuth, Ungarn's Diebsvogel, Pozsony, 1849.) világgá bocsátott rágalom ellen, mintha Kossuth a magyar államkincstárból milliókat vitt volna ki magával menekülése közben. Szöllőssy elmondja, hogy Kossuth összes pénzét ő kezelte, az ő iszákjában állott a kormányzó egész vagyona s azt is elmondja, mennyiből állott ez a nagy »kincs«, mely a román és török baksis-éhes hivatalnokok között hamar megfogyatkozott. Ime, a halálos ellenség is tesz akarata ellenére jó szolgálatot az általa gyűlöltnek. Szöllőssyről emigráns-társai mint az osztrák konzul kéméről beszélnek s maga sem tagadja, hogy az ellenség e hivatalnokával jó viszonyban volt, ahhoz állandóan eljárt s utlevelet is tőle nyert. Igazmondásának ez egyik kritikája.

Lassacskán más emigránsok is előállottak külföldön írt jegyzeteikkel és emlékirataikkal. Legérdemesebbek közül való

170. Veress Sándor kétkötetes műve, »A magyar emi-

gratio a Keleten» (Budapest, 1879., Athenaeum), mely először egy politikai lap tárcájában jelent meg és nagy feltűnést keltett. A mű klasszikus és igaz rajza a magyarok életének, részletes, érdekes és meggyőző. A török földön bujdosástól kezdve, hol a szerző kitanulja a szabóságot és így kézimunkája után él meg, a krími háború alatt folytatott szatócskodásán át hazatérteig csupa új adatot tartalmazott Veress műve, melynek hatása ép ezért érthető.

171. Páp János volt honvédkapitány, török nevén Szulejmán bég, terjedelmes naplójegyzeteket hagyott hátra, melyeket Szalczer Sándor plébános dolgozott ki »A magyar emigránsok Törökországban« cím alatt (Pécs, 1893.) s e műben Veressének méltó kiegészítését adta. Paprólmondotta azt Kossuth, hogy »olyan ember, ki nem tud hazudni.« Műve férfias jellemről és jó megfigyelőről tanuskodik, igen részletes és eleven rajza a magyarok életének Törökországban, kezdve a Verestoronynál 1849 augusztus végén vívott utolsó harcoktól 1861-ig, midőn Pap visszatért onnan. Tömerdek magyarról van művében szó, megható és humoros részletek tárháza e kiváló munka, mely szintén igazi forrásmű a magyar emigráció történetére. A harmadik, szintén megbízható, bár jóval kisebb terjedelmű dolgozat

172. Dancs Lajos volt kapitány, később m. kir. honvédőrnagy »Töredékek tízéves emigracionális életemből« (Nagy-Szöllős, 1890.) című műve, mely főleg az amerikai élet rajzát adja Mészáros Lázár környezetében, kinek hűséges társa volt, továbbá az ott szerepelt magyarok későbbi élete folyását, a szerző által kinyomozhatott adatok alapján. Ez az első névsor, melyet az amerikai emigránsok viselt dolgairól nyertünk s máig is legteljesebb. Kár, hogy a könyvecske egy vidéki nyomdában állítatván ki, sok eltorzító sajtóhibával bővelkedik. Dancs is igen őszinte ember, ki állításait bizonyítani is tudja, szavahihetőségéhez nem fér szó. Egyéb levelezései a Nemzeti Múzeumban.

173. László Károly kapitány Kossuthnak leghivebb kísérője volt mindenfelé, vele ment a száműzetésbe, vele Amerikába s ott jóformán egy percre sem maradt el tőle. Kis csinos jegyzőkönyvekbe írta naplóját, melyből kivonatossan egy kötetet »Naplótöredék az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg« (Budapest, 1887., Franklin) még életében közzétett. Folytatását is ígérte, de úgy látszik, a kiadó társulat nem reflektált rá. Iratai hosszú ideig heverték egy budapesti

antikvárnál, míg végre eljutottak méltó helyükre, a Nemzeti Múzeumba. László műve elsőrangú forrás Kossuth személyes tényeire vonatkozólag, mert midőn Törökországban Kossuthnak családján kívül csak két emberének magával vitele engedtetett meg, egyiknek a kettő közül Lászlót választotta. Az amerikai körut, Pulszky né angol emlékiratán kívül, egyedül Lászlónál van meg teljesen, naplószerűleg.

174. Kinizsy István huszárkapitány szintén Kossuth környezetében volt, míg el nem szabadult a Porta vendégmarasztalásából, ekkor Londonba került, ott mesterséget tanult, de nem igen boldogult, átment Amerikába, hol lovardát nyitott, Kalapsza kapitánnyal és Thuolt István szintén századossal Bostonban, sokat hányódott-vetődött, de jó kedvét egy percre sem vesztette el, míg végre hazakerülvén, itthon hivatalba jutott, sőt országgyűlési képviselővé is megválasztatott, de székét nem foglalhatta el a t. Házban, mert előbb meghalt. Tömerdek kalandját »A Sánta Huszár naplója« cím alatt írta meg s az előbb a »Tört. Lapok«-ban, majd önállólag kötetben is megjelent. (Kolozsvár, 1895.) Más emigránsok írataiból tudjuk, hogy Kinizsy igazi »fenegyerek« volt, nemcsak lovagias és vitéz, de talpraesett ember is, ki a legnehezebb helyzetekben is mindig föltalálta magát. Műve szellemes és kedves csevegés, melynek igaz volta minden sorából kitetszik. Ugyancsak a »Tört. Lapok« hasábjain jelent meg

175. Biró Ede őrnagy »Három Világrészben« (Kolozsvár 1897—8.) című emlékirata, mely egy igazán sok kalandon átvergődött ember élményei leírását tartalmazza. Mily mérvű lehetett ez, szolgáljon megvilágítására az az adat, hogy Biró az Egyesült Államokban aránylag elég rövid idő alatt a következő foglalkozásokat űzte: szivarárus, nevelő, házaló, napidijas, ujság-expeditor, csapos-legény, szobrász, mérnök-segéd, de végre meguntván a koplalást, hazakéredzett s itthon 1858-ban a trónörökös születésekor ítelték el 5 évi börtönre, ami azt bizonyítja, hogy a volt honvédek még 10 évvel a forradalom után is üldözték. Csoda-e, ha a seregbe besorozott volt honvédek nem lelkesültek a »Gesammtmonarchie«-ért?

176. Lászlófalvi Velits Károly, ki mint Konstantinápoly elsőkelő gyógyszerésze, báró Orbán János veje, ott igen megvagyonosodott, írta le szintén a »Tört. Lapok« 1895-iki évfolyamában 15 folytatásban, viselt dolgait Lászlófalvi Velits Károly »Naplója« cím alatt. Ez érdekes dolgozat a zsidói fegyverletétel leírásával

kezdődik s azt az ismeretlen adatot tartalmazza mindjárt a leírásban, hogy b. Egloffstein ezredes és két tisztje a kapituláció helyett agyonlőtte magát, Varga Imre főtüzér pedig egy társával a lőszeres-kocsira ülve, azt maguk alatt fölrobbantotta, hogy ne jusson ő maga fogságba, a lőszer pedig az ellenség kezére. Ily adatok adják meg az emlékiratok igazi becsét, — magáért ez adatért érdemes volt kiadni Velits művét.

A tisztességes emigránsok mellett fölbujánzott az élősdiség is, a dologtalan, mások nyakán élni akaró renyhék ott sem javultak meg. Ezek, ha törekvésük nem sikerült, az ellentáborba szegődtek s főleg Kossuthon rágódtak, amért nem akarta őket eltartani. Ilyen diszpéldány volt

177. Szedlák Mátyás volt hadnagy, ki Philadelphiában a Kossuthot gyalázó »Inquirer« lapnak adott hazug adatokat a piszkos hadjárat folytatására s ezért ellene nyilatkozatot adtak ki összes volt tiszttszai s más honvédek 86-an egy kivételével, ki a rágalmazót nyílt utcán botozta meg. Szedlák itthon »Leleplezések a magyar emigrációról« cím alatt adott ki (Budapest, é. n.) két nyelven is, saját multjához méltó füzetet, melyet csak Zimándy Ignác vett történelmi forrásnak, hirhedett szennyműveiben.

Külön tárgyalást érdemel egy talányos nő, ki magát

178. Bárá Beck Vilma néven mutatta be Londonban, hol felette érdekes könyvet is adott ki forradalmi élményeiről «Memoiren einer Dame waehrend des letzten Unabhaengigkeitskrieges in Ungarn» (London 1850.) cím alatt s ugyanazt angolul is »Memoirs of a Lady etc.« két kötetben. E nő kiléte felett sok tinta folyt már el, de ma is csak annyit tudunk róla, hogy eredetileg Racidula volt családi neve, ami román származásra vall. Annyi bizonyos, hogy Kossuthnak és Görgeinek kéme volt a forradalom alatt, Kossuth ismerte őt, mert róla azt írja Hajnik Pál, volt rendőrfőnök a Nemzeti Muzeumban levő, kiadatlan leveleiben (Pulszkyhoz), hogy Kossuth fog majd tanuskodni a Racidula-ügyben, ha visszatér Londonba. Viszont Görgei hadi titkára, dr. Ballagi Mór többször emlité, hogy ez a nő ismét járt a táborban, kémiszolgálatban. Emlékirataiból látjuk, hogy abban nagyon ügyes lehetett, némely állítását saját szerepléséről más forrás, néha igen is előkelő, mint pl. Stiles, az amerikai nagykövet Bécsben, erősíti meg. Azzal is gyanúsították, hogy kétfelé kémkedett volna, ez esetben azonban nem kellett volna kimenekülnie, mert inkább busás jutalmat nyert volna

az osztrák kormánytól. A forradalom után Londonban tűnik föl s ott csakhamar megjelenik műve, mely igen éles támadásokat tartalmazott Pulszky ellen. E könyvet a fiatal hölgy valószínűleg más író segélyével hozta létre, talán Kászonyi, talán Derra Szilárd volt az igazi szerző, de a mű nagy feltűnést keltett. Másik mű írására ösztönözték őt ismerősei, előfizetés útján kiadásra. Ezt használta föl Pulszky és Hajnik arra, hogy hitelét lejárássák s Birminghamben a nőt négy angol ur segélyével börtönbe zárták mint csalót, ott a szivbajos nő anyjira szenvedett, hogy másnap reggel a rendőrbíró szobájában meghalt. A dolog roppant port vert föl, az angol urak bünyefenyítő perbe keveredtek amiatt, el is ítélték őket az esküdtek, de a szegény nőt föltámasztani nem lehetett. Ügye megjárta a Lord Kancellár törvényszékét, a parlamentben interpellációk voltak miatta, de már késő volt. Műve, az emlékiratok két kötete, kritikával olvasva, kiváló forrásmű, akár volt szerzőjük »báró Beck Vilma« akár csak egyszerűen »Racidula« kalandornő.

Az Amerikába kibujdosott honvédek közül kilencen vettek részt a nemeslelkű Narciso Lopez, spanyol tábornoknak Cuba felszabadítására célzó szabadságharcában, melynek első áldozata Prágay János komáromi alezredes, Lopez vezérkarának főnöke, az expedícióban szintén tábornok, utolsó áldozata pedig maga Lopez volt, kit Havana város főterén végeztek ki. Prágay a Las Pozas mellett vívott csatában súlyosan megsebesült, épen a világosi gyásznapi második évfordulóján, 1851 aug. 13-án s hogy a spanyolok kezébe ne essék, öngyilkos lett, Lopez, több társával fogságba esett, de csak őt magát fojtották meg, a többi az afrikai Ceuta erősségbe vitték, honnan aztán lassacskán megszabadultak. Egyik magyar résztvevő,

179. Schlesinger Lajos, volt főhadnagy, az expedícióban őrnagy, megírta az egész hadmenetet a new yorki »Democratic Review« 1852 évi szept.—dec. füzetében. A következő évre ígért befejező közlemény a lap átalakulása folytán már nem jelent meg. Elbeszélése teljesen földi a valóságot, amint azt magam ellenőrizhettem az egykoru hirlapokból, és parlamenti iratokból, midőn e tárgyról a clevelandi »Szabadság« 1911 decemberi ünnepi számába nagy tanulmányt irtam, mely a lapban, egykoru illusztrációkkal ékítve, meg is jelent. E nevezetes mozgalomra az egész világirodalomban Schlesinger mémoiresja az egyetlen forrás, teljesen hű és részletes leírás, a hibákat ép oly

őszintén tárva föl, mint a hadmenet dicsőséges első harcait amily szeretettel tárgyalja. E szerzőn kívül még sokan írták meg amerikai élményeiket. Bár könyve legkésőbb jelent meg, az általa átélt események miatt előbb tárgyalom

180. Kuné Julián volt honvéd-altsízt könyvét, mely angol és magyar kiadásban egyszerre jelent meg Chicagóban, 1911-ben »Reminiscences of an Octogenarian Hungarian Exile« (egy nyolcvanéves magyar száműzött emlékezései) cím alatt. Szerzőt igen gyakran csalja meg agg emlékezete, mert különösen a régi magyar dolgokat már nem tudja pontosan. Művéből ki kell emelnem a másutt nem található leírását az aleppoi nagy arab zendülésnek, melyet még az agg oroszán, Bem tábornok, Murad pasa, Aleppo kormányzója vert le, diadalmasan védve meg a szent várost 30.000 elszánt kóbor arab heves támadása ellen. Kuné közli az agg lengyel siremlékének feliratát is angol fordításban, mely adatokért érdemes könyvét elolvasnunk. Az amerikai háboruban őnagyi ranggal vett részt, de hadi tényei jelentéktelenek voltak. A polgári háboruban részt vett többi magyar közül nagyobb szabásu emlékiratot

181. Estván B. ezredes tett közzé, ki »War Pictures from the South« (New York 1863, németül is,) 2 kötetben írta meg hadi emlékeit, melyeket a Déliek részén élt át. Ez volt az egyetlen magyar, ki a Déliek oldalán harcolt, a többi magyar mind az Északiak részén, a szabadságért. Estván is csak úgy jutott a rabszolgaság védőjének kétes dicsőségéhez, hogy a háboru kitörésekor Richmondban lakott s nem kerülhetett el mint volt katona, hogy be ne lépjen a seregbe. Könyvét azonban, melyet még a háboru tartama alatt adott ki, az ellenfél egyik fővezérének, McClellan tábornoknak ajánlotta. Kiletét nem tudom, mert bár ő azt állítja, hogy az 1848-iki szabadságharc csatáit Radeckzy oldala mellett, a szabadság-mozgalmak ellen harcolta volna végig, nevét az osztrák Schematismusban sehol sem találtam meg, de hogy ez nem álnév, bizonyítja az a körülmény, hogy másutt olvastam tisztelgését III. Napoleon császárnál, Amerikából visszatérte után, midőn Miksa osztrák főhercegnek mexikói császárrá megtételének szerencsétlen gondolata megfogant s a francia kalandor-császár ott járt embereknél tapogatózott a kivihetőség irányában. Estván ezredes őszintén írja meg a Déliek hadászati baklövéseit, érdekesen beszéli el kalandjait a hadviselés alatt, minden hetvenkedés nélkül, nem úgy mint pl. egy német vitéz, Héros v. Borke nevű,

ki szintén a Déliek oldalán volt, de ki önmagával annyira tele van, hogy könyvében az összes hadműveletek központjává önmagát teszi meg. Estván saját lovas-csapata dolgait adja elő, a déli vezérek jellemzésével, kik között sok kiváló katona is volt, de megvilágítja az Északiak kényelem-szerencsét is, kik közül a yankeek inkább jól élni szerettek, mint verekedni. Ha a sok kipróbált európai harcos nem lett volna az Északiak oldalán, alul maradtak volna a négy évig tartott háboruban. Ez idegenek közül valók voltak a magyarok, köztük a Rombauerek, kik közül ötről számolt be egy magyar historikus, az amerikai magyar ügyek specialistája, Pivány Jenő Clevelandban megjelent angol nyelvű művében (*»Hungarians in the American Civil War«, 1913.*) Ez őt mind szolgált az Unio seregében mint tiszt, emlékiratokat közülök irt:

182. Rombauer J. Róbert, volt honvédtiszt, ki a háború kitörésekor St. Louisban lakott s azonnal beállott az Unio seregébe. Könyvének címe *»The Union Cause in St. Louis in 1861«*, melyben a közép-államok mozgalmait, a rabszolga-ellenes egyének tövises pályáját s a nagy harcot ismerteti s függelékül a st. louisi ezred verbunklajstromát is közli.

183. Rombauer E. Roderik, az előbbinek öccse szintén részt vett a polgárháboruban s életét *»The History of a Life«* (*»Egy élet története«, St. Louis, 1903*) című művében írja le. Pivány Jenő nagy kutatásokat végzett tárgya földéítésére s műve az egyetlen, mely a magyarok ottani hadi szereplésével szakszerűleg foglalkozik.

184. Rosenfeldi Pawlowszky Ede huszárkapitány, Miksa főherceg mexikói testőrségének parancsnoka, végig jelen volt a szerencsétlen nemes áldozat kivégzésével végződő tragédia lejárásánál, mint szereplő és szemtanú. Mexikói fogságából hazakerülvén, beállott a magyar kir. honvéd-seregbe s jelenleg mint nyugdíjas őrnagy él. *»Miksa császár mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása«* című könyve Budapesten 1882-ben, év jelzése nélkül jelent meg s kiválólag a queretari eseményekre elsőrangú és őszinte forrás, mely az idegen nyelvű sok mémoires egészíti ki, azokban nem is foglaltatható érdekes részletekkel. A sok árulás közepette, mely a szerencsétlen fejedelmet spanyol részről környezte, jól eső tudat volt a mindenfelől elárultnak az a tudat, hogy legalább magyarjaira bizton számíthat s ha mindenki el is hagyná, csupa magyarokból álló testőrsége hű marad hozzá.

Az olaszországi eseményekről is emlékezik meg néhány magyar dolgozat, első sorban

185. Türr István olasz tábornok kis műve »A marsalai ezer«, mint válasz Bertani ezredes orvos munkájára, mely Türr viselt dolgait elferditve adta elő. (A mű magyar és olasz nyelven jelent meg egyszerre, a magyar Budapesten 1870-ben.) A vitéz magyar katona, kinek egyébként más művét is ismerjük, az osztrákok által történt elfogatásáról, saját maga által elbeszélve, de más által leírva, kiválólag a Marsalai Ezer kiindulását mondja el és saját fontos tettét, melylyel Orbitello erőd parancsnokától a vakmerő expedícióra ágyukat szerzett, melyek nélkül indultak el, de melyeket ha nem sikerül Türrnek szereznie, az egész hadmenet kudarccal végződött volna. Első rangu hadi tény, maga a szereplő által előadva. Sokan harcoltak az olaszok között magyarok, de Türr és gr. Teleki Sándor fennebb hivatkozott művein kívül csak ezzel foglalkozó magyar munkát csakis egyet ismerek,

186. Kunfy Adolf »Itáliában a magyar légiónál« (Budapest, 1910.) című emlékiratát, mely azért is nevezetes, mert az események leírásán kívül, a magyar legionáriusok közül soknak arcképét és életrajzát adja, hasonlólag a sorozási listákat. Elbeszélése nem rendszeres, de érdekes, a listákban körülbelül 700 névről számol be, kiegészítve Pecorini-Manzoni kapitánynak a XV. sz. Türr-hadosztály történelmében foglalt listáját a marsalai ezerről. A magyar dolgokról igen sok van Kossuth iratai között, továbbá Figyelmessynél s egy kis franciából fordított műben, mely »Egy garibaldista-önkéntes kalandjai« cím alatt Szegeden 1861-ben jelent meg. A főforrás persze Garibaldi emlékirata akár Dumas akár Elpis Melena kidolgozásában.

Az 1866-iki dicstelen csehországi hadjáratról egyetlen magyar emlékirat beszél:

187. Hruseczky Pál, Wasa-ezredbeli tábori káplán naplója, mely kéziratban az egri érseki könyvtárban van meg, de egészben megjelent egy vidéki lapban folytatásokban, pongyolán, felvilágosító jegyzetek nélkül, 1914-ben pedig, közvetlenül a világháború előtt e sorok írója rendezte sajtó alá, jegyzetekkel ellátva s közlése a »Magyarország«-ban meg is kezdődött, de a háború miatt félbeszakadt. »Egy magyar tábori káplán naplója« címet visel e dolgozat s a rövid, de dicstelen Benedek-féle hadjárat fejtelenségét, koplalásait, marsait és kontra marsait, a valóságnak megfelelőleg, itt-ott kedves humorral tárgyalja. E műből, mely

egyébként egy igazi császári érzelmű ember munkája, megértjük, mért kellett a hadjáratnak okvetlenül elvesznie, mert amint szerzőnk leírja, a generalisszimus oly kicsinyes szörszálhasogatással tartotta szemléit, hogy tetemes időt vesztegetett el annak megtárgyalására, hogy egyik tábori káplán kalapszijának csattja jobbfelől állván, annak balfelől kellett volna lennie. Ahol a fővezér ilyen apróságokkal bibelődik a hadi tervek kidolgozása helyett, oly csekélységekkel, miket már egy ezredesnek sem szabad meglátnia, ott csak nagy vereség lehet a következmény. Hruseccky önfeláldozó szolgálataiért a papi érdemérmet nyerte a hadjárat végén, de nagyobb érdeme, hogy ez emlékiratát ránk hagyta.

188. Lakos Lajos kapitány 1875-től kezdve Törökországban a szerb-török, majd később a török-orosz háborúban vett részt török részen. Tapasztalatait és viselt dolgait »Visszaemlékezés Törökországra« (Nagy-Várad, 1895) cím alatt írta meg és adta ki. Ez az egyetlen magyar emlékirat, mely e tárgyról szól, miután Csutak Kálmán ezredes törökországi emlékei kiadatlanok. A szerzőt a törökök iránt érzett rokonszenve teljességgel nem teszi elfogulttá, ellenkezőleg, a nálunk nagyon ünnepelt Abdul Kërim fővezérről nagyon is elítélő módon nyilatkozik, mint akit a harem élvei eltompítottak s minden iránt közömbös volt. A törökökhöz csatlakozott idegen légionáriusok a legnagyobb közönységgel fogadtattak, élelmezésben nem részesültek s általában a fővezér hanyagsága miatt a török sereg kitűnő tulajdonságai sem érvényesültek. Más véleménye van Ozmán pasáról, Plevna védőjéről, kit tetőtől talpig derék katonának mond. Műve e megvilágításért is érdekes.

Bosznia és Hercegovina elfoglalásáról három résztvevő dolgozott ki emlékiratszerű följegyzéseket:

189. Sasváry Ármin, ki »Bakalevelek a boszniai hadjáratból« (Budapest, 1879., Rautmann) cím alatt gyűjtötte össze a helyszínen írt hírlapi tudósításait, melyeket mint résztvevő küldözött lapjának.

190. Kacziány Géza »Egy évig mondurban« című kötetében írta meg boszniai élményeit (Budapest, 1883., Franklin) németül »Alarm!« címen (Berlin, 1891.) és

191. Ferenczy József »Bosznia felé« (Győr, é. n., de 1885.), kik mindhárman együttsszenvedői voltak a rövid, de fáradalmakban gazdag hadmenetnek, a két első a híres Mollináry-, az utóbbi a szintén hősileg küzdött Airoldi-ezred katonái.

A rendkívül hosszan elhúzódott búr-angol háború is hagyott emlékirat-nyomot a magyar irodalomban.

192. Gyulafalvi Bulyovszky Károly, volt magyar tiszt ment le a délafrikai harctérre, azzal a szándékkal, hogy ott a szabadságáért harcoló búrok oldalán vállal hadi alkalmazást, midőn azonban azt látta, hogy azok a legkiválóbb idegen tiszteket is csak legénységi számba akarják venni, beállott haditudósítónak s úgy vett részt az expedicióban. Gazdag tapasztalatait »Boei-angol tűzben« (Budapest, é. n., de 1901., Athenaeum) című kötetében írta meg, egyrészt az angol elnyomás szégyenletes indokait tárva fel, másrészt a búrok kitartó harcát, de egyuttal rémitő indolenciáját is megírva, mely miatt ügyüknek az ellenség szívos kitartásán meg kellett törnie. A sok illusztrációval ellátott könyv nagyon alkalmas arra, hogy a búrok iránt táplált nagy rokonszenvünk alaposan lehüljön, ámbár szerzőnkkel együtt igazságosnak tartjuk is ügyüket, mert ahol a szabadságát védő búr harcos csak addig marad az ütközetben, amíg neki tetszik vagy kényelmes s aztán elmegy, nem törődve a további dolgokkal, ott a győzelemre nem lehet remény. Szerző aktív katonatiszt lévén, harcászati tanulságokat is von le könyvében a guerilla-harcokról, mely tanulságok miatt könyvét nemcsak a historikus forgathatja haszonnal.

193. Sztáray Irma grófnőnek, Erzsébet királynő hűséges udvarhölgyének és az utolsó pillanatában is hűen támogató kísérijének vonzóan megírt, illusztrált könyve »Erzsébet királyné kíséretében« (Budapest, 1909., Stephanaeum) az egyetlen, igazi forrásmű királynénk meggyilkoltatása körülményeire s az azt megelőzőt bolyongásaira. Sok érdekes adat elmondva, sok elhallgatva, mely utóbbi a hűséges barátnő diszkrécióját dicséri.

Még három emigránsról kell megemlékezni, mielőtt e fejezetet bezárnám. Mind a három olyan, hogy nem lett volna kénytelen elhagyni hazáját, de mégis kivándorolt s ott tölté el élete javát.

194. Rombauerné Hogel Emilia, azért is nevezetes hölgy, mert első férje gróf Dembinszky Tivadar honvédőrnagy volt, kivel 1849-ben Temesvár ostroma alatt kelt egybe s férjét Kossuth környezetében követte az önkéntes száműzetésbe. E fiatal, szép nővel gyanúsították meg Kossuthot, nemcsak az aljas Szöllőssy, kinek könyve tele van a házasságtörő viszony kiszínezésével, de más emigránsok is, kik a pletykán örömmel kaptak. A fiatal hölgy

Törökországból Amerikába ment férjével, ott üzletet nyitott, de abba belevesztettek, férje korán elhalt, az ifjú nő mint nevelőnő hányódott, míg végre Rombauer Róbert volt honvédtiszt s később amerikai ezredes nejévé nem lett. Kis terjedelmű emlékiratot adott ki »Memoirs of a Lady« (Chicago, 1913.) cím alatt, melyből elég jelentéktelen élete eseményeit s a polgárháború némely ismert részletét közvetlen megfigyelés alapján tudjuk meg. Magyarul bő kivonatban a »Budapesti Szemle« 1913. évi folyama adta.

195. Kertbeny Károly is olyan emigráns volt, ki bátran itthon maradhatott volna, de nem tudott volna megélni itthon. Őt azonban egy nagy misszió vonzotta német földre s tette német íróvá: a magyar irodalom ismertetése külföldön, kiválólág Petőfi kultuszának terjesztése. S e részben igazán bámulatost művelt, fordításai révén lett a költő-óriás világszerte ismeretes. A kiválóbb magyarokról igen sok rokonszenves és rokonszenvet keltő könyvet írt össze és adott ki Németországban, így »Ungarn's Männer der Zeit (1864.) című könyvében, »Erinnerungen an den Grafen Stefan Széchenyi« és »Erinnerungen an Ladislaus Teleki« című művei személyes visszaemlékezések a vértanúhalált szenvedett két nagy magyarról és több társáról. Egész életén át írt mémoiresokat, de ezek nem jelentek meg, kiadta Makk József mémoiresait is (állítólag) tömérdeket dolgozott, szegénységben halt meg Budapesten, hol írói hagyatéka elkallódott. Iratai egy részét az Ernst-muzeum őrzi.

196. Hugó Károly, igazi nevén Bernstein, írói másik nevén Amber, tehetséges, de később tébolyba vészett író és »kantomimikus«, három nyelven írt és küzdött az elismertetésért haláláig, eredménytelenül. Küzdelmeit a berlini királyi színháznál, darabjai előadása miatt »Mémoires d'un martyr monstre« cím alatt adta ki német nyelven. Én csak a IV. részt ismerem belőle s azt hiszem, a többi meg sem jelent. Ez foglalkozik a berlini színházi dolgokkal. A téboly már ez iraton is észrevehető.

8. Akadémikusok, mint mémoires-írók.

Amennyiben másutt nem emlékeztem meg róluk, itt külön fejezetben sorolom el a per excellentiam akadémikusok emlékiratait és följegyzéseit. Talán inkorrekt is külön rovatot nyitni nekik, mert hiszen sokan nemcsak akadémikusok voltak, nem lévén ez megélhetési foglalkozás, azonban külföldön az akadémi-

kus külön társadalmi rangot jelent s velük külön szokás foglalkozni. Hódoljunk tehát e divatnak s vegyük külön őket, bár a legfőbb akademikusokról (Széchenyi, Horváth Mihály, Lónyay Menyhért, gróf Szécsen, Rónay Jácint, Asbóth Lajos és mások) más helyen emlékezem meg.

197. Kölcsey Ferenc, a legtiszteltebb és legönzletlenebb magyar író az általa szellemileg igen befolyásolt 1832/36-ik évi országgyűlésről írt naplójegyzeteket, melyek az akkori cenzura miatt nem kerülhettek sajtó alá s csak 1848-ban jelentek meg »Kölcsey Ferenc naplója« cím alatt. Az alkotmány történetére igen fontos forrás, őszinte és becsületes elbeszélése a haladópárt küzdelmeinek.

198. Toldy Ferenc egész életén át vezetett naplót, félszázad gazdag tapasztalatait írva beléje. Csak töredékek jelentek meg belőle, talán a legnagyobb darab a »Budapesti Szemle« 1879-iki évfolyamában, egyébként kiadatlanul az Akadémia kézirattárában. Ezek alapján dolgozta ki »Irodalmunk társasköreinek emlékezete« című mémoirait (Kisfaludy Társaság évlapjai 1873.) nagybecsű dolgozat ez, Kisfaludy és körének egyéni jellemzésével. A dolgozatban sűrűn emlegetett

199. Bártfay László, a gróf Károlyi-nemzetség uradalmi tisztje, Vörösmarty és körének barátja szintén hagyott hátra naplójegyzeteket, melyeket a grófi család levéltára őriz kiadatlanul. Egy részüket fölhasználta egy igen szorgalmas és kiváló monografus, Éble Gábor, a Károlyiakról írt számos dolgozatában, kiválólag a Károlyiak budapesti palotájáról, mely a forradalomban nagy szerepet játszott, írt művében. Ugyancsak Éble hivatkozik e könyvében gróf Károlyi Györgyné, a nagy honleány szóbeli közléseire is, melyek közzétételére föl volt hatalmazva. Ezek alapján tisztáztatik e könyvben gróf Batthyány Lajos elfogatásának története, mely sokáig vitás volt. Az 1849/50-iki osztrák rémuralomról ad fölvilágosításokat

200. Jászay Pál akadémikus 1849 január 1-étől május 7-éig vezetett naplójában, melyet Hentaller Lajos »Vérrozsák« című kétkötetes művében (Budapest, 1906.) tett közzé némi csekély kihagyásokkal. E naplóból tisztán látjuk némely nagy hazafinak kétkulacsos szereplését, kik Windischgrätz bevonulásakor nála jelentkeztek s a nemzeti ügy árulóivá lettek ezáltal, mert kötelességük őket, a nép választottjait Debrecenbe szőlította volna. Jászay egyéb naplói Toldy följegyzései sorsát osztják meg.

201. Jakabb Elek erdélyi guberniumi tisztviselő a forradalom előtt, az erdélyi eseményeknek szemtanuja és elfogulatlan szemlélője volt. »Emlékeim« cím alatt (Budapest, 1885. Aigner) nagy kötet emlékiratot adott ki, mely szintén elsőrangú forrás az erdélyi dolgok ismeretére. A történészek műveiben igen sok hivatkozás van e kötetre, mely a nagy év eseményeit rendszeres feldolgozásban, a tanult historikus módszerével adja elő. Jakabb Kolozsvár város történelmének kiváló monografusa és okmánygyűjtője is. Ugyancsak Erdély történetét a forradalom alatt írta meg.

202. Kőváry László is »Erdély története 1848/49-ben« cím alatt, mint szemtanu és résztvevő az eseményekben. E művét azonban csak félig számíthatom az emlékiratok közé, teljesen emlékirat azonban az a nagy cikksorozata, melyet a »Tört. Lapok«-ban tett közzé »Emlékezéseim a forradalom derűsebb napjaira« (12 közlemény), melyben Bem korszakát festi. A további folytatás elmaradt a lap megszűnte miatt, hasonlólag tömérdek visszaemlékezés közlése is, melyeket a szerkesztő ígért, de melyek, úgy látszik, aztán kiadatlanul maradtak a kolozsvári Erekllyemuzeumban.

203. Ballagi Mór, Görgeinek századosi ranggal birt hadi titkára, megírta az átélt eseményeket naplójában, mely fia, Ballagi Aladár egyetemi tanár birtokában van. Egyetlen töredék jelent meg belőle az »Egyetértés«-ben, a többi kiadatlan és ismeretlen.

204. Szilágyi Sándor, a forradalom alatt Windischgrätz hírlapírója, a forradalom után Saulusból Paulussá vedlett és óvatosan bár, de a magyar ügy mellé állott. Egész sereg irodalmi vállalattal próbálkozott meg, de mindegyiknél összeütközésbe jutott a katonai cenzúrával. A sokféle bosszantást, zaklatást és kicsínyeskedést érdekesen írta meg »Rajzok a forradalom utáni idők-ből« című kötetében (Budapest, 1875., Athenaeum).

205. Tompa Mihály, a költő, halála előtt egy kötetre való emlékiratot tett le a jászói konventnél azon meghagyással, hogy a lepecsételt csomag az ő halálától számítandó 50 év múlva bontható föl. Ez idő 1918-ban jár le.

206. Léva József, ki a másoltatást eszközölte, emlékezéseket írt Tomparól a »Budapesti Szemle« 1890-ik évfolyamába »Tompa Mihályról, 1874« cím alatt. Becses jellemzése ez a kiváló lírikusnak s a többek között e kötetről is említés tételén,

Lévay azt állítja, hogy a kérdéses kézirat nem tartalmaz egyebet ártatlan anekdotáknál (?) Azt hisszük, hogy Tompa jelleme az ilyen rossz élet lehetőségét kizárja. Ilyfajta kézirat nem okozott volna írójának annyi aggodalmat, mint ahogy azt éppen Lévay adja elő. Hasonló kézirat fekszik a Nemzeti Múzeumban pecsét alatt

207. Gróf Teleki Lászlótól a fölbontása a csomagnak már meg is történt, azonban túlzott loyaltásból vagy tudatlanságból ismét bepecsételték a fölbontók, mert oly kéziratra bukkantak benne, mely Telekinek Drezdában elfogatása után a fiatal osztrák császár elé hurcoltatását adja elő Teleki elbeszélésében. E dolog teljesen ismert, csak a felbomló bizottság történészei nem ismerték s azért újra gyorsan lezárták a csomagot, mely Teleki iratait tartalmazza.

208. Ney Ferenc, az ismert író és pedagógus írt 1880-ban emlékezőket a »Pesti Hírlap« januári számaiba több közleményben, »Visszaemlékezések nemzetőri napjaimra« cím alatt. Érdekes, vagy nem tudott dolgok nincsenek bennök.

209. Szász Károly 14 éves korától kezdve írt naplójegyzeteket. A forradalom alatt 19 éves ifjú volt s atyja, a vallásügyi államtitkár őt fogalmazóvá nevezte ki saját osztályába, később utász hadnaggyá nevezette ki. Mint ilyen, a nagy harc végén rúkkolgotott ide-oda s ez ártatlan mulatságot örökölt meg, fia által 1911-ben kiadott honvéd-naplójában. Fontosabb ennél szintén rövid ideig tartott képviselőségének naplója, mely »Egy képviselő naplójegyzetei« cím alatt névtelenül jelent meg 1866—67-ben Budapesten (füzetekben, Ráthnál.) A kiegyezést megcsináló országgyűlés Deák-pártjának egyik tagja volt az író, de naplójából fontosabb eseményt nem tudunk meg, mint azt a történeti tény, hogy Deák mindannyiszor igen ingerült volt, mikor hívei egy s más dologról fölvilágosítást szerettek volna kapni s nem követték behunyt szemmel, vakon a vezért, mint a juhok a vezérkolompot. E naplóból láthatólag az a mese, mintha a kiegyezés iránt óriási lelkesedés lett volna a Deák táborában minden időben, szétfoszlik, s a kiegyezés úgy jelenik meg előttünk, mint a pártfegyeleni kényszermunkája.

210. Vámbéry Ármin, a világ-utazó, élete végén adta ki »My Struggles« (London, 1905), magyarul »Küzdelmeim« (Budapest, 1905.) címen emlékiratait, melyek hányt-vetett, de végül nagy tisztességekben gazdag életének hű rajzát tartalmazzák. Szü-

letésétől kezdve mondja el életét, a dunaszerdahelyi vityillótól kezdve, hol mint szegény zsidógyerek látott először napvilágot, de e körülményt nem győzi eléggé emlegetni, ami bántóvá teszi az élvezetes művet s igaztalanná kiválólág a magyarság iránt, mely (szerinte) benne mindig az egykori zsidófiut nézte. Az ifjúkori emlékezésekből forrás erejével bir szemtanúsága a pozsonyi vértanuk kivégzésére vonatkozólag, melyet végignézett. Műve mint egy egész életen át viselt lárvá szellőztetése is érdekes.

211. Ballagi Aladár, a történész, egyetemi tanár, szintén gyermekkorától fogva vezet gondos naplót, melyben kiválólág az Akadémia és egyetem dolgai nyernek bő tárgyalást. Később, midőn mint képviselő az ország dolgainak a kulisszák mögül szemlélője lett, a közügyek is nagy szerepet visznek jegyzeteiben. Fél század történetének gazdag forrása ez a jegyzet-tömeg, mely legalább 10 nagy kötetet tenne ki nyomtatásban.

9. Papok mint emlékirók.

E hivatásszerűleg tollforgató társadalmi osztály nem volt szorgalmas a kor eseményeinek megírásában. Nagyon kevés főpapról és lelkészről adhatunk tudósítást, mint *mémoire*-íróról. Első helyen említhető föl, már az időpontnál fogva is

212. Hám János, volt szatmári püspök, a forradalom kezdetén esztergomi érsekké kinevezett, de fényes állását soha el nem foglalt, jámbor életű egyházi férfitü életrajza, melyet jegyzeteiből latin nyelven Keszler Ferenc kanonok dolgozott ki és bocsátott közre »*Memoria servi Dei Joannis Hám, episcopi olim Szathmáriensis, 1827—1857*« (Szathmár 1893) cím alatt. E mű Hám János életének története, eseményekben sovány, jelentéktelen pályafutás története, mely akkor hanyatlik le, mikor fénynek indulna. Az önéletrajz adatain kívül inkább magasztalások tárháza. Tartalmát 1898-ban Hatala Péter ismertette a »Reggeli Ujság«-ban.

213. Rónay Jácint püspök, pozsonyi nagyprépost, nevezetes életpályát futott végig, melynek vége mint Mária Valéria kir. hercegnő nevelőjéé, külső tisztességben is gazdag volt. A forradalom után Londonban élt, mint emigráns, nagy szolgálatokat tett a nemzet ügyének, tudásával, buzgalomával, hazafiságával. Változatosságban igen gazdag emlékiratait 10 példányban nyomatta ki, néhányat ezek közül az udvarnál helyezett el, ami arra vall,

hogy sok mindent el kellett hallgatnia, hogy iratai in usum Delphini alkalmasok legyenek. Ez emlékiratok ugyan nem forognak közkezen, de belőlük bő kivonatokat adott életrajzírója, Pór Antal kanonok, (Pozsony, 1885.).

214. Tego Esaiás atya, váczi zárdafőnök, »Sárhegyi Pál« álnév alatt közölte a »Szegedi Lapok« 1873-ik évfolyamában 10 közleményben az oroszok 1849-iki váczi szereplését. »A muszka hadjárat idejéből« cím alatt, hűséggel írva le a juliusi váczi csata és az azt követő napok történetét.

215. Szentkatolnai Bakk Endre vizaknai plébános, tiszteletbeli kanonok, legkiválóbb buvára volt szabadságharcunknak. Rendkívül sok becses adatot köszönhetünk fáradhatlan tevékenységének és buzgóságának. Saját maga is átélvén a forradalmat, személyes visszaemlékezései alapján és szentanuk vallomásainak fölvételével írta meg a forradalomra vonatkozó számos dolgozatát, melyek mint forrásművek nagybecsűek. Tőle tudjuk meg, hogy kik írtak naplójegyzeteket az erdélyi rabok közül, kik iratait ő aztán föl is használta, azok hollétéről azonban ritkán adott fölvilágosítást. Minden valószínűség szerint saját gazdag gyűjteményében voltak azok, mint pl. Incze József, százados-hadbíró naplója, melyet a nagyszebeni zárdabörtönök rabjainak életéről szóló dolgozatában nagyrészt közöl is. (Tört. Lapok.)

216. Lakatos Ottó, aradi minorita rendfőnök megírván »Arad története« című művét (Arad, 1881, 3 kötet), részben saját jegyzeteit használta a forradalom eseményei leírására, részint pedig a rend tagjainak följegyzéseit, melyek jóformán napról-napra követték az eseményeket. A szerző beszámol arról, kik voltak ezek a rendtagok, kik szavahihetőségében kétkednünk nem lehet. Nemcsak a vértanuk utolsó óráit mondják el, de a bebörtönözöttek listáját is adják, az anyakönyvekből az eltemetettek igen hiányos jegyzékét s más történelmi adatot. Lakatos eléggé lelkiismeretes író, csak némely ítélete nem vall meggondoltságra, pl. hogy Winkler Brunót, Damjanics gyóntatóját hazafiatlannak mondja, mely vádat aztán más katolikus pap volt kénytelen visszautasítani. Műve egyébként gazdag tárháza a nevezetes szerepet vitt város életének.

217. Fáber Oszkár székesfővárosi tanár az ugynevezett »kiugrott« szerzetesek közé tartozik. »Egy szerzetes naplója« című vallomásai (Budapest, 1906. Világosság-nyomda), az intézmény-

ben és emberekben csaldott fiatal novicius küzdelmeit és a nagy elhatározásra jutását erős alanyisággal festik.

218. Koós Ferenc az egyetlen protestáns lelkész, ki a főnebb más minőségben elsoroltakon kívül önéletrajzot írt. »Életem és emlékeim« című kétkötetes műve (Brassó, 1890.) változatos és gazdag eseményű életének bőbeszédű leírása. Korán átváságra jutva, mint szegény diák küzdi át magát az életen, a forradalom alatt honvéd, azután fogoly, majd bujdosó, később oláhországi misszionárius s az ottani magyar élet megfigyelője, végül tanfelügyelő és kir. tanácsos s magas korban hal el. A »jó pásztor« hűsége, a kalvinista pap bőbeszédűsége jellemzi művét, mely az oláhországi életre egyetlen forrásmű a forradalom utáni időkből. A honvéd-életből kiválólag a hegyesi csata leírása s az azt megelőzőtti események érdekesek, melyek elmondásával szerző Jakab Elek művének néhány adatát igazítja helyre. A mű II. kötetében sok eredeti levél s néhány emigráns jellemzése (kivált Berenczeyé) foglaltatik.

10. Művészek mint emlékirók.

A magyar festőművészetnek két régi mestere írta meg saját élettörténetét.

219. Markó Károly, a legelső magyar tájképfestők egyike, Poussin iskolájának híve, kinek kiadatlan emlékiratai az 1843-tól 1858-ig terjedő időről az Ernst-muzeum irodalmi kincsei között találhatók. A másik

220. Barabás Miklós, a kitűnő arcképfestő, ki 1810-től csaknem a század végéig terjedő életének gazdag eseményeit, kiválólag a forradalom előtti romániai tartózkodását élvezetes tollal írva meg, ez emlékiratokat szeretettel rendezte sajtó alá és adta ki (Budapest, Olcsó Könyvtár, 1255—58. füzet) Kézdi-Kovács László festőművész.

221. Rippl-Rónai József »Emlékezései« c. kötete (Budapest, 1911. Nyugat kiadása) csak Munkácsy Mihályról szóló részében memoirre-szerű, a többi inkább műkritika. Más festő (Orlai kivételével, kiről fennebb emlékeztem meg), nem írt memoirokat. A zeneművészek sem voltak sokkal szorgalmasabbak.

222. Idősb Ábrányi Kornél, ki mint zenelap-szerkesztő is érdemes munkása volt az irodalomnak, írt több ízben lapokba emlékirati dolgozatokat. Ezek egy része kötetekben is meg-

jelent. Legismertebb s talán legtartalmasabb közülök »Képek a mult- és jelenből« (Budapest, 1899, Pallas), melyben kiválólág a magyar zenész-köztársaság kitünőségeiről, (Liszt, Goldmark, Erkel) a forradalom idejéről, melyet Ábrányi mint miniszteri fogalmazó élt át, a szerző által átélt félszázad eseményeiről stb. foglaltatnak érdekes visszaemlékezések.

223. Gróf Zichy Géza két kötetben adta ki 1911-ben magyar és német nyelven egyszerre »Emlékiratai«-t, saját nagyszerű zongora-virtuoz életének eseményeit adva elő, de egyuttal a kor nagy zenészeiről, kiválólág mesteréről, Lisztről, továbbá Volkmannról, Wagner Richárdról és sok más világ-nevezetességről mondvá el érdekes és intim részleteket. Könyvében természetesen másokról is megemlékezik, igen elnézően a felső tízezer bűnös fiai iránt, szigorubban az alacsonyabb származásakkal szemben. Csakis Liszt Ferencnek, mesterének szentelte könyvét

224. Wohl Janka, a lapszerkesztő-költő, ki a mester halálakor egész kötetben írta meg franciául visszaemlékezéseit e zeneűneményről »François Liszt« (Páris, 1889.) cím alatt, nagy szeretettel mondván el sűrű összeköttetéseit a mesterrel, kinek intim köréhez tartozott.

Szorgalmasabbak voltak a magyar színészek és színésznők is, kik szívesen közölték a világgal saját diadalaik leírását. Azonban ezek közül is elegenden emelkedtek objektív álláspontra s némi önmegtagadással másokról is irtak, nem csupán saját koszorúikról és saját nagyságukról. Egressy Gáborról, a nagy tragikusról, már fönnb emlkeztem meg, lehetett volna ugyanakkor fiáról,

225. Egressy Ákos színésről is megemlékezem, ki honvéd-élete emlékeit írta meg. Mint hadnagy küzdötte végig a szabadságharcot, eleintén a délvidéki harctéren, a szerb lázadók ellen, majd a hazánkba betolakodott osztrák haderőkkel szállva szembe, a fegyverletétel után cserepárnak beosztva katonáskodott s a volt honvédtisztek kényszerkatona életéről mond el megbízható és érdekes adatokat. Tőle tudjuk meg pl., hogy az áruló Duschek Ferenc fiai milyen hamar megszabadultak az osztrák seregből, míg a többiek sok pár bakkancsot nyuztak el, míg vagy meghaltak, vagy kivástak. Egressy kormánybiztosként működött édesatyja összes kiáltványaihoz hozzájutván, ezeket is közli könyvében, e részben tehát műve forrás erejével bír.

226. Szigligeti Ede színész-korából merített emlékeket tett

közzé 1870-ben (Pest, Corvina-kiadvány) »Nemzeti színházi arcképcsarnok« cím alatt, melyben színészetünk kezdő korának jeleseit, a hét legkiválóbbat örökíté meg saját tapasztalatai nyomán. (Megyeri, Lendvay, Udvarhelyi, Barta, Szentpétery, Kántorné, Fáncsy élet- és jellemrajza).

227. Déryné Schénbach Róza, a híres énekesnő évekig írta naplóját, mely a legbecsesebb forrásmű régi színészetünk történelmére nézve. Enélkül csak sötétben tapogatóznánk a régi színészetünket illetőleg. A följegyzések kissé későn irattak meg, mikor már szerzőnőt elhagyta pontos emlékezete az éveket és a napokat illetőleg, némi helyreigazításokat kellett a kiadónak más forrásokból eszközölniök, de azért rendkívül becsesek ez iratok, melyekből például Katona Józsefről is több igen érdekes adatot nyerünk, a kor rajzán, a társadalmi élet festésén kívül. Negyven év vonul el előttünk kaleidoszkopszerűleg egy igen szeretetreméltó nő előadásában, ki ha egyet s mást el is hallgat, (pl. saját szerelmi viszonyait), de még többet mond el, ami érdekes és igaz. A mű két kiadásban is ismeretes, egyik Törs Kálmán sajtó alá rendezésében (Budapest, 1872, Kisfaludy-Társaság), ez kivonatos, a másik a teljes, Bayer József gondos elrendezésében, helyreigazításokkal. Mindkettő címe »Déryné Naplója«, az utóbbi három kötetben 1895-ben került ki a prés alól. Felesleges mondanunk, hogy a teljes kiadás a becsesebb.

228. Szuper Károly vidéki színész és színigazgató együtt »pályázott« Petőfivel s jó pajtása volt a költőnek. Színész-szokás ellenére naplót vezetett, melyet »Szuper Károly színész-naplója« cím alatt Váli Béla adott először Abafi »Hazánk«-ja X. kötetében, majd önállóan (Budapest, 1889, Aigner). Nagyon érdekes fölvilágosításokat nyerünk e naplóból Petőfi életére és jellemére vonatkozólag, de a vidéki »ripacs-élet« rajza még ennél is jobban érdekel. Látjuk a csavargási hajlamból a színpadra tolakodott naplopókat és a mindig iszákos, verekedő komédiásokat, kik szemében a művészet semmi. Igazolva látjuk Petőfit, ki »Levél egy színész barátomhoz« című költeményében festi a szomorú állapotokat így s Aranyt, ki »Bolond Istók«-ja II. énekében mutatja be a magyar színészet züllött voltát a forradalom előtt.

229. Szigeti József, a Nemzeti Színház nagy művésze, ugyanily állapotokról ad számot inkább humoros rajzokból álló művében, melynek címe »Egy színész naplója« (Pest, 1856), de mely mű saját vándor-komédiás életének megható és sok helytt

kacagtató rajza. Irodalmunk egyik kiváló terméke ez, mely színészetünk állapotáról sokkal igazabb és alaposabb képet ad, mint némely nagyszabásúnak induló tanulmány.

230 Molnár György, a Nemzeti Színház tragikus, három kötet emlékiratot tett közzé saját élete folyásáról. Egyik »Világos előtt« (Szabadka, 1880) kezdő színészeit és honvéd-életét festi, a második »Világostól Világosig« (Arad, 1881) a leveretés éveinek küzdelmeit s a budai Népszínház megalapítását és fénykorait, a hazafias lelkesedés éveit mutatja be, majd a szépen indult műintézet bukását, (melyben való hibáját az igazgató-úró persze palástolgatja), a harmadik kötet »Világos után« (Arad, 1882) a Nemzeti Színházhoz visszaszerződését, az ottani visszaéléseket, lopásokat az Orczy-régime alatt festi s az azóta megölt Népszínház keletkezését, első éveit, majd ismét Molnár vidéki színészkedését s visszavonulását eleinte Gyorokra, majd Aradra. Leszámitva a színész-hibákat, némi nagyzást és tendenciózus színezést, Molnár három könyve értékes adatokat tartalmaz színészetünk történetére negyven éven keresztül.

231 Vizváry Gyula, a kedvelt kórikus is adott ki egy kis füzetet »Mikor én drámai színész voltam« cím alatt, melyben leírja küzdelmeit, miként akart tragikus lenni és mint lett kórikussá, derűs epizód-elbeszélés ez a »ripacskor«-ból. E füzet valahol vidéken jelent meg, meg volt könyvtáramban, de valaki elvitte s így végleg elveszett. Később egy budapesti hirlap lenyomatta egészen; Vizvárynak más lapokban is jelennek meg emlékezései. Füzeté nincs meg a fővárosi könyvtárakban.

232 Szerdahelyi Kálmán csak saját honvédhuszár életét írta meg a Kunsági és Potemkin »Honvéd-élet« című kollektív művében. Kevés értékű, inkább kis humoreszk az egész visszaemlékezés, de ez is egyéni élmény s mint ilyen nem mellőzhető.

233 Szerdahelyiné Prielle Kornélia, a genális művésznő a Petőfi-Társaság folyóiratában, a »Koszorú« I. évfolyamában (1879) adta közre »Ismeretségem Petőfi Sándorral« cím alatt annak a sokak által tévesen elbeszélte epizódnak hű leírását, mely közte és a költő között majdnem házasságra vezetett. »Kornélia« máskor is írt lapokba s mint finomtollú ironő szerzett nevet az ünnepele színésznő mellett. A Petőfi-epizód leírása legbájosabb alkotása e nemben. Róla magáról, többnyire saját jegyzetei és elbeszélése alapján szól

234 Radoczay Pál, volt színigazgató és szini monogra-

fus »Prielle Kornélia élete és művészete« című könyve, (Budapest, 1891, Singer és Wolfner), melyet szerző a művésznő fél-százados színi pályája emlékére írt. Az elbeszélés közvetlensége megérzik a művön, magának a művésznőnek szelleme, kinek emlékirata gyanánt tekinthető az idegen tollal írt könyv.

235. Blaha Lujza, a méltán ünnepelt nagy művésznő, a leg-szerettebb magyar asszony 1913-ban adta ki az »Érdekes Ujság« kezdő évfolyamában saját terjedelmes emlékiratait, melyek szintén majdnem félszázadról szólnak, amennyiben a művésznő a színháznál született s már 5 éves korában szerepelt. Megbűvölő egyénisége e műben is megnyilatkozik, könyvalakban emlékiratai még mindig nem jelentek meg. Róla magáról Kéry Gyula adott ki könyvet, de nem saját elbeszélése alapján, a mű tehát nem tekinthető mémoiresnak.

236. Buljovszky Lilla, az idegenbe szakadt, két nyelven egyforma készséggel játszó tragika szintén hagyott emlékiratokat, ismert utirajzain kívül, de azok kiadatlanok.

237. Bárkány Mária, a csakis német színésznővé lett, de magát azért mindig magyarnak valló tragika, ki Kassa szülöttje és mindig szívesen tért vissza hazájába, szintén megírta saját élete történetét, mint azt lapból olvastam s már 1913-ban szándékozott kiadni, de eddig még nem történt meg. A német színészet nagyjairól lesz bennük szó főleg. Mutatványt belőle a »Magyar Szalon« II. kötete adott.

238. Pálmay Ilka, gróf Kinszky-né, szintén kiadta saját mémoiresait, sok kedvességgel, kevés őszinteséggel írva meg viharos és fényes életének epizódjait. Kiadatlan s csak kéziratban van meg az írónőnél.

239. Jankovicsné Cserecsér Ida vidéki színésznő »Napló-töredék egy Zilah városán született színésznő életéből.« (Iratott Zilah, 1912) című emlékirat, melyet átolvasván, kevés okulást mértem belőle, mert bár az 1855. évvel kezdődik, de kevés dátum van benne s így alig igazódhatik el belőle az olvasó. Az előadottak is meg lehetőséget érdektelen dolgok.

240. Váradi Antal »Emlékeim« című kötete (Budapest, 1904, Singer és Wolfner), a kiváló írónak színi növendék-életét, küzdelmeit és sikereit derült hangon festi, igen sok színész-adomával tarkított előadásban.

241. Deréky Antal vidéki szinigazgató »Pálcás Színészek« cím alatt érdekes kötetet adott ki a vidéki színészet kiváló alak-

jairól, kikkel együtt működött majdnem félszázadon keresztül. Előadása őszinte, meggyőző és megbízható.

242. Hollósy Mihály volt színész és népszínházi őrmester két kötetet irt össze saját élményeiről vidéki színész korából, a legújabb magyar színész-nemzedék viselt s képzelt dolgairól. A jelenhez oly közel fekvő adatait könnyű ellenőriznünk, adatai igazságában nem kételkedünk. Följegyzései ártatlan természetűek.

243. Krecsányi Ignác, szintén vidéki igazgató volt s negyven évre terjedő emlékeit 1914-ben bocsátá Budapestre közre. Szintén őszinte ember, ki amit látott, becsületesen irta le.

244. Ujházy Ede, a kiváló mester is irt emlékiratokat, melyek szintén 1914-ben jelentek meg, egy már hanyatló elme gyenge szüleményei, kevés becsü csevegések. Mindez utóbbiak egy törpe, epigon-kor rajzai, melyben kevés a művészet, de sok az üzleti szellem. A magyar színészet ma inkább üzlet, mint művészet, maga a közönség sem vár művészetet, csak mulattatást, nincs szaksajtó, nincs elfogulatlan, becsületes kritika, mely nélkül művészet alig képzelhető.

A magyar szocialisták közül

245. Barsi József irta meg »Életem« (Győr, 1912.) cím alatt saját élettörténetét, küzdelmeit a szocialistaellenes hatóságokkal, üldöztetéseit elvei miatt s végül bemutatja a magyar szocialistapárt belső rothadását, a zsebelő és kizsákmányoló »elvtársakat«.

Záradékul még egy sehová be nem osztható könyvről kell megemlékeznem, mely szintén mémoires. Önvédelmi mémoires-szerű színezettel többen irtak magyar nyelven, így Biró Mihály görögényi földbirtokos »Önvédelem« címen 1870-ben, magát megmentetvén Orbán Balázs vádja ellen, hogy ő árulta el a Horvát—Török—Gálfy-féle »összeesküvés«-t, irt bagotai Lengyel János nevű ügyvéd is »Fogságom« (Déva, 1893) cím alatt, gróf Zichy-Ferraris Viktor »Nyílt levél a közönséghez« (Budapest, (1880) cím alatt önvédelmet Asbóth János vádjai ellen, irtak mások is, de ezeket nem tekintettem mémoiresoknak. Annak kell azonban vennem.

246. Mattachich Géza közös hadseregbeli volt főhadnagynak »Aus den letzten Jahren Mémoires« című kötetét, mely németül s aztán magyarul 1904-ben jelent meg s a szerzőnek Kóburg Lujza hercegnővel folytatott híres szerelmi viszonyából kifolyó embertelen üldöztetését írja le. Azt kell hinnünk olvasása közben, hogy a katonai biráskodás terén még mindig a Mária

Terézia-féle »Halspeinliche Gerichtsordnung« korában élünk, hogy valakit így lehessen üldözni hatalmasok kedvéért.

*

Ami érdeemeset találtam a magyar mémoires-irodalomban, följegyeztem. Jelentéktelen fecsegéseket, melyeknek semmi magva nincs, mellőztem, hasonlólag pseudo-mémoiresokat is, melyek nagyhangu semmiségeket tartalmaznak, mellőztem az utirajzokat, melyek a földrajz és nem a történelem tárgykörébe tartoznak s megállottam a világháború küszöbén, melyről eddigelé elég könyv jelent meg, de melyek minden lapja csak a katonai és polgári cenzúra engedélyével láthatott nyomdafestéket. Ezekhez nincs a történelemlírásnak köze.

NÉVMUTATÓ

A NAGY BETŰKKEL szedett nevek az emlékirók nevei, a többi név pedig azoké, akikre csak hivatkozás van az illető műben. A ( )-be tett *vastagabb számok* az emlékirat sorszáma a műben, a vékony számok a lapot jelzik, melyen a név művében előfordul.

Abafi »Hazánk« folyóirata 15., 20., 21.,
26., 29., 43., 52., 55., 64., 86.

Abdul Kerim pasa 76.

ABRÁNYI KORNEL, idősb (221.), 84.

AGAI ADOLF (153), 62.

Aldor Imre 68.

Ambrózy György b. 41.

AMBRÓZY LAJOS b. (78), 40.

Andrássy Gyula gr. idősb, 42., 50., 51.

Arany János 60., 86.

ASBÓTH JÁNOS (146), 61., 89.

ASBÓTH LAJOS (17), 13., 18., 24., 79.

Assermann Ferenc ezredes, 13., 18.

»Aufzeichnungen eines Honvéde«, (57), 30.

Aulich Lajos tábornok, 15.

AXENTYE SZEVEŔ (lásd: MAIORESCU
JON), 58.

BAKK ENDRE, szentkatolnai, (214), 83.

BALLAGI ALADAR (210), 80., 82.

BALLAGI MÓR (202), 71., 80.

BALINT SIMON (I. MAIORESCU JON), 58.

Balogh János emigráns, 55.

BARABAS MIKLÓS (219), 84.

BARKÁNY MARIA színésznő (236), 88.

BARSI JÓZSEF dr. (154), 63.

BARSI JÓZSEF munkás, (245), 98.

Bartha János, színész, 86.

BATORI-SCHULZ BÓDOG (39), 23.

BATTHYÁNY KAZMER gr. (71), 33.,
35., 36.

Batthyány Lajos gr. 35., 45., 79.

BAUER (JÓZSEF) őrnagy, (14), 17., 27.

BAYER (NEMEDY) JÓZSEF ezredes,
(26), 21.

Bayer József tanár, 86.

BECK KAROLY (135), 59.

BECK VILMA báróné, (178), 55.

Beksics Gusztáv, 43.

BEM JÓZSEF (1), 10., 16., 17., 18., 24.,
26., 27., 30., 67., 73.

Benedek Lajos osztrák tábornok, 75.

Beniczky Lajos ezredes, 25.

Beóthy Ödön, 58.

BERECZ KÁROLY (143), 60.

Bernwallier Erzsébet, 65.

Bertani olasz ezredorvos, 75.

Bethlen Gergely gr. ezredes, 23.

BIRÁNYI AKOS (105), 52.

BIRÓ EDE (175), 70.

Biró Mihály 64., 89.

BIRÓ MIKLÓS (lásd SZILAGYI FARKAS-
nál), 57.

BIRÓ SÁNDOR (49), 28.

BLAHA LUJZA, b. Splényiné (234), 88.

BLANA SZILARD (62), 31.

BÓDOGH LASZLÓ (44), 27.

Bogyó Alajos, 29.

BOHUSNÉ-SZÜGYÉNY ANTONIA (5), 13.

Borke Héros, német tiszt, 73.

BOROSS MIHÁLY (95), 49.

BRAUM FÜLÖP (64), 31.

»Budai Népszínház«, 87.

BULYOVSKY KÁROLY, gyulafelelvi, (192),
77.

BULYOVSKY LILLA (235), 88.

BUSBACH PÉTER (96), 49.

Buturlin, orosz tábornok, 25.

Chassin Károly Lajos, 44.

Cibininé, Zsófia főhercegnő fodrásznője, 52.
 »Cornides-féle szabadcsapat«, 28.
CZETZ JÁNOS (13), 11., 16., 17.
 Csajághy Laura, Vörösmartyné, 54.
 Csapó Mária (l. Vachott Sándorné), 54.
 Csány László, 33.
CSUTAK KÁLMAN ezredes, (15), 17., 76.

Damjanics János, 17., 25., 83.
DANCS LAJOS (172), 69.
 Danzer Alfonz, 14.
DEÁK FARKAS (159), 64.
 Deák Ferenc 45., 50., 81.
DEGRE ALAJOS (111), 53.
 »Demár János« (Görgei Arthur), 12.
DEMBINSZKY HENRIK gr. (6), 12., 13., 44.
 Dembinszky Tivadar gr. őrnagy, 77.
DEMBINSZKYNÉ HOGEI EMILLIA (lásd ROMBAUERNÉ), 77.
DERÉKY ANTAL (240), 88.
 Derra Szilárd, emigráns, 55., 72.
DERI GYULA (138), 59.
DERYNE - SZÉPPATAKY (SCHENBACH) ROZA (226), 6., 85.
DOBSA LAJOS (121), 55.
 Dumas Sándor, apa és fia, 23., 75.
DUSCHEK FERENC (74), 6., 33., 37., 38., 85.

Eble Gábor, 79.
 Egerváry (lásd: **POTEMKIN**), 23.
 Eggloffstein b. ezredes, 70.
EGRESSY AKOS (224), 85.
EGRESSY GÁBOR (165), 67., 85.
 »Egy ismeretlen tiszt« Hentzi helyőrségéből (77), 21.
 »Elemér Oszkár«, 13.
 Eötvös József b., 45., 53.
EÖTVÖS KAROLY (98), 49.
ERCSEY SANDOR (140), 60.
 Erkel Ferenc, 84.
 Erzsébet királynő 62., 77.
ESTVÁN B. ezredes (181), 73.
 Eszterházy Pál herceg, 46.
 Eszterházy Pál gr. emigráns, 55.

FABER OZSKAR (216), 83.
FALK MIKSA (152), 62.
 Fancsy Lajos, 86.
 Ferenc József, 53.
FERENCZY JÓZSEF (191), 76.
FIATH FERENC b. (94), 48.
FIGYELMESSY FÜLÖP (65), 31., 75.
 Figyelmessyné Haldeman Erzsébet, 31.

Forinyák Géza, 60.
FORNET KORNEL ezredes (52), 29.
FRANKENBURG ADOLF (116), 53.
Frereych Imre (lásd: Kemény Zsigmond-nál), 43.
Frics alezredes, 67.
Frolov orosz tábornok, 13.

Gaál Miklós alezredes, 25.
GANÓCZY és VAHOT (58), 30.
 Garibaldi tábornok, 23., 47., 75.
 Gáspár András tábornok, 42.
 Goldmarck Károly zeneszerző, 84.
GOROVE ISTVÁN (103), 50., 51.
GÖRGEI ARTHUR (3), 8., 11., 12., 13., 14., 19., 21., 22., 24., 25., 26., 30., 32., 33., 35., 43., 45., 49., 52., 54., 60., 71.
GÖRGEINÉ-AUBOUIN ADEL (4), 13., 18., 43.
 Görgei István, 12., 60.
 Guyon Richard, 36., 67.
GYALOKAY LAJOS (131), 59.
 Gyulai Farkas, 65.
 Gyulai Pál, 41., 60.

Hajnik Pál, 71.
HALASZ IMRE (99), 50.
HALLER JÓZSEF gr. (133), 59.
HAMARY DANIEL (21), 20., 52.
HAM JÁNOS (211), 82.
 Haray Viktor, 29.
HATALA PÉTER (108), 52., 82.
HATVANY LAJOS (141), 60.
 Hauslab osztrák tábornok, 67.
 Haynau, 37.
HEGYESI MARTON (37), 26.
 Helfert József b. osztr. történész, 39., 40.
 Hefli Ignác, 51.
 Hentaller Lajos, 79.
 Hentzi, 22.
HOLLÓSY MIHALY színész, (243), 88.
HONVED KÖZTÜZER (61), 31.
HORVATH MIHALY (73), 5., 27., 33., 36., 37., 39., 79.
HRUSECZKY PÁL káplán (187), 75.
HUGO KAROLY (195), 78.
 Hugo Victor, 23.
 Huszár Imre, 19.

IHASZ DANIEL (167), 68.
ILLÉSSY GYÖRGY (32), 24. (Lásd még: KUNSAGI néven.)
 »Imrefi« (lásd: **VAHOT IMRE** néven), 67.
IMREH SANDOR (45), 27.

Iacze József (lásd: BAKK ENDRENÉL), 83.
INCZEDY SAMU ezredes (51), 26., 27., 28.
IRÁNYI DANIEL (87), 44., 45.

JAKAB ELEK (200), 79., 80.
JANCU AVRAM (lásd: MAIORESCU JON-
nál), 58.
JANKOVICSNÉ-CSERCSER IDA színésznő
(238), 88.
JASZAY PÁL (199), 79.
JOKAI MÓR (89), 46.
Jókainé-Laborfalvy Róza, 46.
JÓSIKA GEZA b. (150), 61.
JÓSIKA MIKLÓS b. (80), 41.
Jósika Samu b., 40., 60.

Kaas Ivor b., 61.
KACZIANY GEZA (190), 76.
KACSKOVICS LAJOS (149), 61.
»Kákay Aranyos« (lásd: KECSKEMETHY
AUREL néven), 62.

Kalapsza kapitány, emigráns, 70.
Kanitz Agost, 56.
KANITZ S. dr. (124), 56.
Kántorné, színésznő, 86.
Kardos Samu, 13.
KAROLYI GÁBOR gr. (97), 49.
Károlyi György grófné, 79.
KARPATI-NAGY BENŐ (63), 31.
KASSA LAJOS (39), 26.
KASZONYI DANIEL (114), 8., 46., 53., 72.
Katona József, 86.
Kazinczy Ferenc, 6.
KAZINCZY GÁBOR (84), 43.
Kampff osztrák kapitány, 63.
KECSKEMETHY AUREL (151), 61.
Kemény Farkas b. ezredes, 23.
KEMÉNY GÁBOR b. (126), 57.
KEMÉNY ISTVÁN b. ifj. (125), 57.
KEMÉNY ZSIGMOND b. (85), 43., 44.,
45., 60.

KEMPELEN GYÖZÖ (158), 64.
KERTBENY KÁROLY (194), 20., 78.
Kéry Gyula, 87.
Keszler Ferenc kanonok, 82.
Kézdi-Kovács László, 84.
KINIZSY ISTVÁN emigráns (174), 70.
Kisfaludy Károly és köre, 79.
Kiss Ernő honvéd tábornok, 15., 42.
KLAPKA GYÖRGY (2), 11., 17., 19., 20.,
24., 43., 51.
KLEH ISTVÁN (106), 52.
KMETHY GYÖRGY (18), 19., 67.
Koburg Lujza hercegnő, 89.

Kohányi Tihamér amerikai lapszerk., 42.
Koháry Sándor pittsburgi keresk., 20.
Kollmann ezredes, 67.
KOOS FERENC (217), 83.
KORÁNYI VIKTOR (56), 30.
KORN FÜLÖP (166), 67.
KOSSUTH LAJOS (68), 10., 12., 13., 18.,
24., 30., 33., 35., 36., 43., 44.,
45., 47., 49., 51., 55., 66., 67.,
68., 69., 70., 75., 77.

Kossuthné-Meszlényi Teréz 14., 44.
Kossuth anyja 44.
KOVACS ERNŐ (67), 32.
KOVACS LAJOS (86), 44., 45.
KOVACS SAMU (117), 55.
Kőhalmi Béla, 7.
KÖLCSEY FERENCZ (196), 6., 79.
KÖRÖMY JÁNOS (156), 64.
KOVÁRY LÁSZLÓ (201), 27., 80.
Králik Lajos, 13.
KRECSÁNYI IGNÁC színész (242), 89.
KRIVÁCSY JÓZSEF (19), 19.
KUNÉ JULIAN (180), 73.
»Kunsági« (l.: ILLESSY GYÖRGY) 10., 24.
Kuszkó »1848/49-iki Történeti Lapok«
folyóirata, 26., 28., 70. 80., 83.

LAKATOS OTTÓ (215), 83.
LAKOS LAJOS (188), 76.
Lamartine, 5.
Lantos A. antikvárius, 18.
LAPINSZKY TEOFIL (24), 20.
LASKAY KÁROLY (120), 55.
LÁSZLÓ ELEK (l.: Szilágyi Farkasnál), 57.
LÁSZLÓ KÁROLY (173), 47., 69.
Latour gr. osztr. hadügyminiszter, 46., 54.
LAUKA GUSZTAV (139), 59.
LAZAR VILMOS (11), 15., 29.
LEININGEN-WESTERBURG KÁROLY gr.
(10), 15.

Lendvay Márton, idős b., színész, 86.
LENGYEL JÓZSEF (132), 59.
Lengyel János, bagotai, 89.
Lenkey János, tábornok, 36.
LEOVEY KLARA (162), 63., 65.
Leuchtenberg herceg, 25.
LEVAY JÓZSEF (205), 35., 60., 80.
Libényi János, 6., 65.
Liszt Ferenc, 23., 84., 85.
LONYAY GÁBOR (118), 55.
LONYAY MENYHÉRT gr. (88), 34., 42.,
46., 50., 79.

Mc Clellan amerikai tábornok, 73.

MACK JÓZSEF (23), 20., 64., 78.
 MADARASZ JÓZSEF (82), 42., 63.
 MADARASZ LÁSZLÓ (81), 42., 43., 44.
 MAIORESCU JÓN (128), 57., 58.
 Makray László alezredes, 17.
 Marczali Henrik, 15.
 MARGITAY GÁBOR (36), 25.
 Mária Valéria főhercegnő, 82.
 MARIÁSSY JÁNOS b. (66), 21., 24., 25., 32.

Máriássy Tiborc b., 32.
 MARKÓ KÁROLY festő (218), 84.
 »Marsalai Ezer«, 75.
 MATOLAY ETELE (12), 16.
 MATTACHICH GEZA (245), 89.
 Megyery Károly színész, 86.
 Melena Elpis, 75.
 MESZÁROS LAZAR (7), 14., 18., 33., 69.
 Meszlényiné, Kossuth nővére, 44.
 Metternich herceg 7., 40.
 MEZÖSSY LÁSZLÓ (155), 64.
 Mihálóczy Géza emigráns, 55.
 Mikes Kelemen (a rodostói), 6.
 Mikes Kelemen gr. ezredes, 23.
 Miksa osztrák főherceg, 73., 74.
 MOLDOVÁN GERGELY (129), 58.
 MOLNAR GYÖRGY színész, (229), 87.
 MOLNAR ZSIGMOND, csernátóni, (53), 29.
 MORICZ PÁL (100), 50.

Nagy Ferenc (lásd: NAGY SÁNDOR-nál), 28.

Nagy Izsó, 25.
 NAGY PETER (168), 68.
 NAGY SÁNDOR, sepsiszentgyörgyi, (48), 28.

III. Napoleon, 47., 73.
 Németh Ferenc, 28.
 »Nemzeti Igazgatósága«, 11.
 NEY FERENC (207), 81.
 »Noszlopy-féle összeesküvés«, 64.
 NYÁRY ALBERT b. (107), 52.

Orbán Balázs, 70., 89.
 Orbán János b., 70.
 ORCZY BELA b. (102), 50., 51.
 »Orczy-régime« a Nemzeti Színházban, 87.
 ORLAI P. SOMA (137), 59.
 OROSZY IDA, Szederkényiné, 61.
 Osmán Pasa, 76.
 »Öreg Pór Imre« (Görgei István), 13.

Pákh Albert, 58.
 Pálffy Móric gr. osztrák tábornok, 24., 30.
 PALMAY ILKA, gr. Kinskyné (237), 88.
 PAP JÁNOS emigráns, (171), 69.
 K. PAPP MIKLÓS (144), 57., 60.
 PAPP ZSIGMOND, törökfalvi, (136), 59.
 PASKAY GYULA (109), 52.
 PATAKY (Piringer) MIHALY (16), 18.
 PAWLOVSKY EDE, rosenfeldi, (184), 74.

Pecorini-Manzoni olasz kapitány, 75.
 Perczel József altábornagy, 15.
 Perczel Miklós ezredes, 17.
 PERCZEL MOR tábornok, (8), 15., 17.
 PETŐFI SÁNDOR (118), 6., 23., 28., 46., 53., 54., 55., 56. 58., 59., 86., 87.
 Petőfiné-Szendrey Julia (lásd: LAUKA GUSZTÁV-nál), 59.

Petőfi Zoltán (lásd: Déry Gyulánál), 59.
 Pivány Jenő, 74.
 PODHORSZKY MARIA (163), 66.
 PODMANICZKY FRIGYES b. (92), 47.
 POLONYI GEZA (104), 51.
 Pór Antal kanonok, 82.
 POTEMKIN ŐDŰN (31), 10., 23.
 PRIELLE KORNÉLIA Szerdahelyiné, (232), 87.
 Prottmann rendőrfőnök, 53.
 PULSZKY FERENC (90), 46., 54., 55., 71.
 PULSZKYNÉ-WALTER TERÉZ (91), 47., 70.

»R«, »Menekvés Debreczenbe« (123), 56.
 Racidula (lásd: b. BECK VILMA), 47., 54., 71.

Radák báró, 55.
 Radetzky tábornagy, 73.
 Rákóczi Ferenc fejedelem, 6., 7., 31.
 RAKODCZAY PÁL (233), 87.
 Reviczky Ádám kancellár, 40.
 Rimanóczy Károly jegyző, 64.
 RIPPL-RONAI JÓZSEF festő, (220), 84.
 ROMBAUER J. ROBERT (182), 74., 78.
 ROMBAUER RODERIK (183), 74.
 ROMBAUERNE-HOGEL EMILIA (193), 77.

RONAY JACINT (212), 79., 82.
 ROXER VILMOS kapitány, (47), 28.
 RÓZSAFI MÁTYÁS (22), 20.
 Rudolf trónörökös, 70.
 Ruttkayné, Kossuth nővére, 44.

»Sánta Huszár« (lásd: KINIZSY ISTVÁN),
70.

»Sárhegyi Pál« (lásd: TEGO EZSAIAS), 88.
SASVARI ARMIN (189), 76.

Schlick gr. osztrák tábornok, 11.

Schwarz Gyula, 48.

SEHER-THOSS ARTHUR gr. (35), 25.

Siebenlist testvérek, 33.

Silvio Pellico, 6., 65.

Sina Simon b., 58.

Stein b. ezredes, később tábornok,
43., 67.

Stiles H. amerikai nagykövet, 71.

Sturmfeder báró, 53.

Szabó Pál, ifj. (Boldényi), 35.

Szalay Elek (lásd: SZILÁGYI FARKAS-
nál), 57.

SZALAY JÓZSEF hadnagy, (54), 29.

Szalóczy Sándor plébános, 69.

SZALKAY GERGELY őrnagy, (38), 26.

SZAMOSI JÓZSEF (161), 6., 65.

SZASZ KAROLY (208), 81.

P. SZATHMÁRY KAROLY (116), 55., 65.

SZEBERENYI LAJOS (134), 59.

SZÉCHENYI ISTVÁN gr. (69), 33., 34.,
44., 45., 62., 63. 78., 79.

SZÉCSÉN ANTAL gr. (79), 41.

SZEDERKENYI NANDOR (148), 61.

Szegedi-Maszák Hugó, 27.

SZEMERE BERTALAN (70), 33., 35.

Szendrey Ignác, 59.

Szendrey Julia (lásd: Petőfiné), 59.

Szentpétery Zsigmond színész, 86.

SZERDAHELYI KÁLMÁN (231), 60., 87.

SZERDAHELYINÉ (lásd: PRIELLE
KORNELIA), 87.

SZIGETHY ISTVÁN (130), 58.

Szigethy Lehel, 58.

SZIGETHY MIKLÓS, csehi, ezredes,
(41), 27.

SZIGETI JÓZSEF színész, (228), 86.

Szilágyi Dezső, 6.

SZILÁGYI FARKAS (203), 57.

SZILÁGYI SÁNDOR (208), 30., 80.

SZILLÁNYI PÉTER alezredes, (20), 19.,
20., 43.

SZINNYEY JÓZSEF (25), 21.

Szirmay Pál emigráns, 55.

Szokoly Viktor, 14.

SZÖGYÉNY-MARICH LASZLÓ (76),
38., 51.

SZÖLLOSSY (NAGY) FERENC (169),
68., 77.

SZÖLLOSSY ISTVÁN (40), 26.

SZTÁRAY IRMA grófnő, (192), 77.

SZUPER KAROLY színész, (227), 86.

TANCSICS MIHÁLY (93), 48.

Tasner Antal, 34.

TEGO EZSAIAS (213), 83.

Teleki Blanka grófnő, 63., 65.

TELEKI LASZLÓ gr. (206), 11., 55., 81.

TELEKI SÁNDOR gróf (29), 17., 25.,
29., 75.

»TEMES« (59), 30.

THALY ZSIGMOND ezredes, (19), 19.

Thallóczy Lajos, 38.

Thewrewk József, ponori, 68.

THOROCZKAY SÁNDOR (43), 28.

Thuolt István emigráns, 70.

TIRTS REZSŐ (46), 28.

Tisza Kálmán, 48., 49., 51.

TOLDY FERENC (197), 79.

Tomori Anasztáz, 7.

TOMPA MIHÁLY (204), 80.

Topler Simon, 64.

TÓTH KÁLMÁN (142), 60.

TÓTH KAROLY (42), 27.

Tóth Lőrinc, 36.

TÓTH PÉTER (157), 64.

TÖVÖLGYI TITUS (147), 61.

»Török-Horváth Gálffy-féle összeesküvés«,
64., 89.

Törs Kálmán, 86.

TURR ISTVÁN (185), 23., 75.

Udvarhelyi Miklós színész, 86.

UJHAZY EDE színész, (243), 89.

UJHAZY LASZLÓ (83), 43.

UJHEGYI BÉLA őrnagy, (28), 22.

VACHOTT SÁNDORNE, Csapó Mária,
(113), 54.

VADNAY KAROLY (115), 55.

VAHOT (VACHOTT) IMRE (112), 30., 53.

VAJDA JÁNOS (60), 30.

Váli Béla, 86.

VÁMBERY ARMIN (209), 81.

Varga Imre főtüzér, 70.

VÁRADI ANTAL (239), 88.

Vas Gereben, 52.

VASVÁRY FERENC (160), 64., 65.

VAY MIKLÓS b. (75), 38., 65.

Vécsey Károly gr., 30.

VEGH BERTALAN ezredes, (50), 28.

VERESS SÁNDOR (170), 69.

VERHOVAY GYULA (101), 50.

VETTER ANTAL tábornok, (9), 15.,
32., 36.

Vezerle Gyula, 60.

VILECZ BOLDIZSAR (34), 24.

Villecz János, 24.

»VIOLA« (lásd: Vezerle Gyula) (145), 60.

VIRAGHALMI FERENC (55), 8., 29.

VIZVÁRY GYULA (230), 87.

Volkmann Róbert zeneszerző, 85.

Vörösmarty Mihály, 41., 54., 60.

VUKOVICS SEBŐ (72), 33., 36.

»Wacquant Anatole«, 13.

Wagner Richard, 85.

Walterné, Pulszky anyósa, 55.

WALTHER IMRE (119), 55.

Wekerle Sándor, 62.

Wepler alezredes, 67.

Wertheimer Ede, 51.

Williams angol tábornok, 19.

Windischgraetz Alfréd herceg, 18.,
24., 45.

Winkler Brunó, 83.

WIRKNER LAJOS (77), 39., 40.

Woroniecky Micislav herceg, 64.

Zanini tábornok, osztrák hadügyminisz-
ter, 40.

Zichy Antal, 34.

Zichy-Ferraris Viktor gr., 89.

ZICHY GEZA gr. (222), 85.

Zimándy Ignác, 71.

»Zur Geschichte der ung. Freiheitskamp-
fes« (lásd: Jósika Miklós), 41.

Zsófia főhercegnő, 52.

A magyar irodalom desideratumai

— Csonkán maradt művek és nehezen nélkülözhető, hiányzó kézikönyvek és fordítások jegyzéke. —

Egységes katalogizáló szabályok a magyar könyvtárak számára

Magyar könyvtáralapítási törekvések a 16-ik század óta

Irja Kremmer Dezső.

Magyar bibliográfiák és segéd (reference) könyvek bibliográfiája

Mi legyen meg egy művelt ember könyvtárában?

Utmutató a budapesti könyvtárakhoz

Irja Kőhalmi Béla.

A Könyvtári Füzetek

szerkesztője **Kőhalmi Béla**

Budapest, IV., Gróf Károlyi-u. 8.

Kiadja

Lantos A. könyvkiadóhivatala

Budapest, IV. ker., Mehmed szultán-ut (Muzeum-körut) 19. szám.

**URÁNIA
KÖNYVNYOMDA**

Budapest, VII
Dohány-u. 10

Telefon-szám
lózsef 40~50

